

SELÇUKLU

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

IV

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 1975

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK TOPLUM HAYATI

MEHMET ALTAY KÖYMEN

«Türkiye Cumhuriyeti halkı ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimâî hayat için iş bölümü itibâriyle muhtelif mesâî erbâbına ayrılmış bir câmiadır*»

ATATÜRK

GİRİŞ

Söz konusu ettiğimiz XI. yüzyılda, her devirde olduğu gibi, siyasi otorite ile toplum arasında sıkı bağ vardı : Devlet teşkilâtının başında ve içinde bulunanlar, aynı zamanda toplumda en yüksek sınıfı teşkil ediyorlardı. Böylece toplumun başlıca iki sınıftan meydana geldiği söylenebilir.¹

* Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin Cumhuriyetin 50. yıldönümüne tahsis edilen cildi için hazırladığımız bu yazı, A t a t ü r k'ün yukarıya aldığımız fikrinin tarihî bir esasa dayandığını açık olarak ispat etmektedir.

¹ Selçukluların hâkim oldukları Orta ve Yakın Doğu toplumu epey araştırma konusu edilmiştir. Bunlardan anlaşıldığına göre, İslâm'ın eşitlik prensibi, yerini birinden ötekine geçilmesi güç, sınıflar sistemine bırakmıştı : Toplum muhafazakârdı; meslek ve zanaatlerde irsiyet prensibi büyük rol oynuyordu.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulması ile, İslâm toplum hayatında büyük değişiklik oldu : Türkler ve onlarla devlet idaresinde işbirliği yapan yerli halk toplumunda en yüksek sınıfı teşkil ettiler. Şu halde Selçuklular zamanında toplum şu iki sınıftan meydana geliyordu :

- 1) Başta hanedan olmak üzere askerî ve mülkî rical.
- 2) Devlet teşkilâtı dışında kalan bütün halk.

İslâm'da toplum hayatı ve sınıflar için meselâ bk. G o i t e i n, *Studies in Islamic Social History and Institutions*, Leiden 1966, Part III. Bilhassa, *Islamic Social History*; 29 - 278. Gerekli bibliyografya orada verilmiştir. Ayrıca bk. H. R i t t e r, *Das Meer der Seele*, Leiden 1955, s. 106. v.d. H. R i t t e r'in, F e r i d u'd - d i n A t t â r'ın eserlerine dayanarak, XIII. asır İslâm dünyasında içtimaî tabakalara dâir verdiği bilgi, bizim burada ele aldığımız konu bakımından faydalıdır. Bu sebeple bu bilgiyi aynen naklediyoruz. H. R i t t e r, sosyal tabakaları yukarıdan aşağı şöyle sıralamaktadır :

Valileri ve memurları ile birlikte S u l t a n; T ü r k askerî sınıfı; şehirlerde, aydın kitlenin mümessili olarak âlimler, din adamları, tarikat şeyhleri; az veya çok zengin tüccarlar; işçiler ve zanaatkârlar (*Gewerbetreibende*); köylerde köylüler, oduncular v.s. Ona göre, dilenciler ve divaneler en alt içtimaî tabakayı teşkil ediyorlardı.

Görülüyor ki, H. R i t t e r de toplumu devlet teşkilâtının başında ve içinde bulunanlarla, dışında kalanlar olarak, esas itibariyle iki tabakaya ayırmaktadır. Yalnız askerî sınıfı memurlardan sonra sözkonusu etmekle yanılmaktadır. Askerî sınıfın memurlardan ve hattâ sivil valilerden önce ele alınması gerekeceği tabiidir.

S u l t a n deyimile bütün S e l ç u k l u hanedanı mensuplarını anlamak gerekeceği kendiliğinden anlaşılır.

H. R i t t e r'in devlet teşkilâtı dışında kalan sosyal tabakaların sıralayışı A l p A r s l a n zamanı için de doğrudur.

Şimdi bk. J. A. B i l l, *Class analysis and the dialectics of modernization in the middle east*, Int. J. Middle East Stud. III/4 (1972), 417 - 434.

Elimizde bu anlayışı destekleyen dikkate değer belgeler vardır :

N i z â ü'l-M ü l k'ün olması pek muhtemel olan bir S e l ç u k l u veziri N i ş â p ü r'a geldi. Şehrin ileri gelen din adamları (*meşâyih*) kendisini ziyarete geldiler. Veziri ziyaret etmek isteyenler arasında meşhur Ş e y h E b û A l i D a k k â k (ölm. 1111) da vardı. Sıra onun ziyaretine gelince, adamları vezire, «z a m a n ı n ş e y h i» olması dolayısıyla ayağa kalkması ve hürmette bulunmasını söylediler. S e l ç u k l u veziri : «*Vezirlerin reâyaya ayağa kalkması âdet değildir*» diyerek kabul etmedi. Ancak Ş e y h E b û A l i D a k k â k huzuruna girince, onun heybetini gören vezir, elinde olmadan ayağa kalktı ve birkaç adım atarak karşıladı ve ikramda bulundu².

S e l ç u k l u l a r'ın sünnî İslâm dünyasına hâkim olmalarından sonra toplum düzeninde olan değişiklik bununla bitmemektedir. Onlar, devlet teşkilâtını kurdukları sırada da toplum hayatını etkilemişlerdir.

Bilindiği gibi, S e l ç u k l u l a r hâkim olmadan önce İ s l â m'da toplum, muhafazakârdı; ayrıca makamlar ve meslekler irsî hâle gelmişti : Oğlu babasının makamına geçiyor veya mesleğine devam ediyordu. Bunun sonucu olarak, bir sosyal tabakadan başka bir sosyal tabakaya geçmek güç oluyordu. Toplumda âdeta bir kast sistemi hüküm sürüyordu.

S e l ç u k l u l a r iktidara gelince, devlet teşkilâtına soydan veya servetten asillğe bakmadan, yerli halktan bol bol elemanlar aldılar. Böylece T ü r k l e r aşağıdan yukarıya doğru yükselme yolu açarak toplumu etkilediler, bir hareket yarattılar. Bu hususta da elimizde en selâhiyetlilerinin ağzından pek dikkate değer deliller vardır. Bunlardan birini veriyoruz :

Meşhur tarihçi G a r s ü'n-N î m e M u h a m m e d b. H i l â l S â b i, şahidi olduğu bir olayı şu şekilde anlatmaktadır : «449 (1057)

² A b d ü'l-G â f i r F â r i s î, *Zeyl*, nşr. R. N. F r y e, London - The Hague - Paris, 1965, 4 a - b.

yılında baş kadı E b û A b d i l a h D a m g â n î ile birlikte (S e l ç u k l u hükümdarı) T u ğ r u l B e y'in Bağdad vali (a m î d) si E b u N a s r A h m e d M ü s t e v f'inin yanına gitmiştik. Bu sırada T u ğ r u l B e y (A r s l a n) B e s â s i r'inin ve Arapların peşinden M u s u l'a gitmişti. Valinin üzerinde (çok kıymetli) Rum ipeğinden hafif bir gömlek vardı. Bu sırada T a b i b A ş k a r içeri girdi; hâlini ve şikâyet ettiği (hastalığının) nasıl olduğunu sordu. Vali cevap verecek yerde yüzükoyun uzandı ve vücudundan gömleğini çıkardı. Vücudu çibanlarla doluydu. Onları doktora gösterdi. Yaraları (daha iyi) göstermek üzere karşımızda bu şekilde vücudunu döndürmekte devam etti. Sonra döndü ve oturdu. Kalktım; bundan sonra bir daha da onun yanına uğramadım. Olayı T u ğ r u l B e y'in veziri A m î d ü l - M ü l k E b û N a s r M a n s u r b. M u h a m m e d K ü n d ü r'ye anlattım. Valiye güldü ve bana şunu söyledi: «Onlar halkın hizmetkârlarından ve küçüklerinden kimseler idiler. Bizimle birlikte yükseldiler. İyi hizmetlerimizle gayelerine ulaştılar. Çünkü şehirlerin reisleri (r ü e s â ü l - b i l â d) ve büyükler (e k â b i r) ilk ortaya çıkışları sırasında bu devletle işbirliğine yanaşmadılar, (bu devletten) kaçındılar. Kendilerini bu devletten uzak tuttular. Bunun üzerine (reisler ve büyükler) ya mahvoldular, ya reddedildiler, ya bittiler (veyahut ta) (başlarını alıp gittiler). Ayak takımı (e v b â ş) ve küçükler, alçaklar ve reziller (S e l ç u k l u l a r'ın) hizmetine girdiler. Böylece yükseldiler. Mülkü, Şeriatları sonra da bundan sonraki devletleri düşünürsen, başarılarını ve durumlarını böyle bulursun»³.

Görülüyor ki, S e l ç u k l u T ü r k l e r i aşağı tabakalardan insanları devlet teşkilâtına alarak yüksek makamlara geçirmek suretiyle toplumda etkili olmuşlar ve sınıflar arasında aşağıdan yukarıya

³G a r s ü n - N î m e M u h a m m e d b. H i l â l S â b i, *Hefevâtu'n-nâdire*, nşr. S a l i h e l - E ş t e r, Dımaşk, 1387/1967, s. 294-5.

Selçuklu devri tarihi için — başka yerde bulunmayan — pek ilgi çekici bilgi veren bu kaynak A l i S e v i m tarafından «kaybolmuş» ilân edilmiştir (S i b t i b n u l - C e v z î, *Mirâtu-z-Zemân* neşri, Ankara, 1968, giriş, s. 8).

doğru bir hareket meydana getirmişlerdir. Böylece onlar, başında buldukları toplumun taşlaşmış durumuna bir dereceye kadar son vermişlerdir denebilir.

Türkler bu siyaseti şuurlu bir şekilde mi uyguladılar; yoksa, Selçuklu veziri Kündürî'nin anlattığı gibi, başlangıçta asil sınıf mensupları Türklerle işbirliği yapmaktan kaçındıkları için mi böyle hareket etmek zorunda kaldılar?

Bu soruya cevap verebilmek için hiç olmazsa Selçukluların içinden çıktıkları Oğuzlar Devleti'ndeki toplum yapısını kısaca ele almak gerekmektedir:

922 yılında Bulgar Devleti'ne giden bir elçilik heyetiyle birlikte Oğuzlar Devleti'nde bulunmuş olan seyyah İbn Fadlân ile ilk Selçuklu kaynaklarından «Meliknâme»nin, birbirinden tamamiyle habersiz olarak, Oğuzlar Devleti'nin siyasi ve içtimai yapısı hakkında verdikleri bilgi bu hususta pek aydınlatıcıdır:

Esas hedefleri olan Ural Bulgarları ülkesine gitmek isteyen elçilik heyeti, Oğuzlar Devleti erkânından olan sübaşı'dan izin istedi. Bunun üzerine, sübaşı emrindeki devlet erkânını mes'eleyi müzakere etmek üzere toplantıya çağırdı. Bu şüphesiz bir «kurultay» idi. Muhtelif oturumlar halinde yedi gün süren toplantı tartışmalı geçmiş, çeşitli görüşler ileri sürülmüş, sonunda elçilik heyetinin yoluna devam eylemesi için izin verilmesi noktasında birleşilmiştir⁴.

Bu olay gösteriyor ki, devleti idare yetkisi, hükümdar dâhil, hiç kimsenin tek başına elinde toplanmış bulunmamaktadır. «Ortak sorumluluk sistemi» bütün devlet yapısına hâkimdir. Oğuzların demokratik esaslara göre idare edildiğini gösteren bu prensibin, siyasi hayat alanı içinde kalmadığı, toplum hayatını da içine aldığı, aynı İbn Fadlân'ın, — şüphesiz kurultayda — oy birliği ile alınan kararların bazan en «bâsit» bir Oğuz vatandaşı tarafından bile bozulabileceğini söylemesinden anlaşılmaktadır⁵.

⁴ İbn Fadlân, nşr. Z. V. Togan, Leipzig 1939, arabça metin s. 16-17; alm. terc. 30-31. Ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1973, s. 5.
s. 7-10

⁵ İbn Fadlân *Ayn. eser*, metin 10; alm. trc. 20.

«M e l i k n â m e»nin anlattığı olay ise şudur :

Selçuk'un babası D u k a k, O ğ u z l a r D e v l e t i'nde nüfuzlu bir kumandandı. «Y a b g u» unvanını taşıyan O ğ u z hükümdarı önemli devlet işlerini ona danışmadan halletmezdi. Bir gün hükümdar, bu defa ona sormadan, hiç suçu olmayan bir T ü r k kavmine karşı savaşa çıktı. Bunu duyan D u k a k, yolda O ğ u z hükümdarının karşısına dikilerek, bu davranışını kınamakla kalmadı, ona ağır sözler söyledi. Bu karışmaya kızan Y a b g u, kılıcını çekti ve D u k a k'ı yüzünden yaraladı. D u k a k mukabele etti : Elindeki güzü hükümdarın başına vurdu. Yaralanan hükümdar attan düştü. Bu olay bütün devlet ileri gelenlerinin ve kumandanlarının gözleri önünde geçti. Atına tekrar binen Y a b g u, D u k a k'ın yakalanması ve öldürülmesi için emir verdi. Fakat hiç kimse yerinden kımlımadı. Zira, «M e l i k n â m e»ye göre, kimin haklı, kimin haksız olduğunu ortaya koyacak olan araştırma yapıp sonuçlanmadıkça, büyük olsun, küçük olsun, her hangi kimseye karşı harekete geçmek bu ülke halkında âdet değildi. D u k a k ise, kendisini savunarak, suçunun, hükümdarın — sefer yapacağı — T ü r k l e r'e zulüm yapmasına engel olmaktan başka bir şey olmadığını hazır olanlara yüksek sesle ilân etti. Ona göre, yapılacak bu seferin sonu, ülkenin yıkılıp yıkılması ve saltanatın sona ermesi olacaktı. O, nasihatının mükâfatı olarak kılıç darbesi yediğini ifade etti. Büyükler, D u k a k'a hak verdiler ve Y a b g u'yu teskin etmeğe çalıştılar : D u k a k'ın şeytana uyarak bu hareketi yaptığını, böyle bir hareket karşısında ise her hükümdarın kızacağını ifade ettiler; sonunda onu yatıştırmaya muvaffak oldular ve D u k a k ile barışmağa razı ettiler. Bu münasebetle büyük bir «şölen» düzenlendi. Bu şölen'e D u k a k ile beraber ordusunun kumandanları da okundu : Şölen'de Y a b g u ile D u k a k kucaklaştılar, birbirlerinin başlarını ve yüzlerini öptüler. Aynı şeyi ordu mensupları da yaptılar ⁶.

Bu olaydan anlaşılıyor ki, Y a b g u devlet büyüklerine danışmadan iş yapmamakta veya yapamamaktadır. Aynı Y a b g u büyüklere danışmadan ve kararlarını almadan savaş açmağa kalkışınca,

⁶ M e l i k n â m e'den naklen M î r h â n d, *Ravzatu's-Safa*, Bombay, 1307, IV, 71; Ayrıca bk. C l. C a h e n, *Le Malik-nâma et l'Histoire des Origines Seljukides, Oriens*, II/1, s. 42 vdd.; M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *ad. geç. eser*, s. 7 - 10.

D u k a k, Y a b g u'ya karşı çıkmıştır. Şu halde D u k a k'a göre, devlet Y a b g u ile büyüklerin ortak sorumlulukları altındadır ve devletin istikbali, Y a b g u kadar D u k a k ve öteki kumandanları da ilgilendiriyor demektir. Bu tez diğer devlet büyükleri tarafından da kabul edilmiştir.

Anlattığımız bu iki olaydan devletin yalnız demokratik yapısı değil, toplum yapısı da ortaya çıkmaktadır: O ğ u z l a r âdeta sınıfsız bir toplum yapısına sahiptirler. Servet ve mevki farkı, toplumda fark yaratmadığı gibi, soydan gelen asillikten de hiç söz edilmemektedir.

T ü r k l e r'in bu toplum anlayışı, S e l ç u k, O ğ u z l a r D e v l e t i'ni terk etmek zorunda kalarak, İ s l â m âlemine göç ettikten, hele imparatorluk kurulduktan sonra da devam etmiştir :

T u ğ r u l B e y 1038 yılında H o r a s a'nın başşehri N i ş â p û r'u aldığı, ve devletini geçici olarak kurduğu zaman, halktan her önüne gelenin onunla konuşabilmesinden dolayı N i ş â p û r ileri gelenleri hayrete düşmüşlerdi ⁷.

Bu anlayış, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u kuruluş da S e l ç u k l u T ü r k l e r i toplumda en yüksek sınıfı teşkil ettikleri zaman da, kendi aralarında sürüp gitmiştir. Buna dâir S e l ç u k l u tarihinden birçok misâller vermek mümkündür. Bu hususta en iyi misâl, imparatorluğun sonuna doğru, göçebe O ğ u z l a r'ın devlet teşkilâtı dışında bulunmalarına rağmen, S e l ç u k l u İ m p a r a t o r u S a n c a r'a ne gözle baktıklarını hatırlamak kâfidir: B i l i n d i ğ i g i b i, başta bulunan S e l ç u k l u S u l t a n ı ile akraba olduklarını ileri süren göçebe O ğ u z l a r, bu hükümdar dışında devlet teşkilâtından hiç kimseyi kendilerine muhatap saymamışlardır ⁸.

⁷ Daha fazla bilgi için bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, s. 265.

⁸ M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1954, s. 409 - 10.

Yukarıdan beri yaptığımız açıklamadan, S e l ç u k l u l a r'ın, gerek devlet teşkilâtına alt tabakalardan eleman seçerken, gerekse ayrıca ele alacağımız medreselere burslu yatılı öğrenciler almak suretiyle halk tabakalarından gençlerin yetişmelerini sağlarken, kendi toplum anlayışlarını yaymak ve kendi dışlarında kalan toplumu da etkilemek gayesini güttüklerini göstermiştir sanırım.

T ü r k toplum anlayışına göre, kabiliyet, zekâ, irade, cesaret gibi vasıflara sahip olan bir kimse en yüksek mevkilere çıkabilir. Bunun için hiç bir engel yoktur. Görülüyor ki, *dinamizm* ve *hareketlilik* (*Social mobility*) T ü r k toplum anlayışının özünü teşkil etmektedir. Böyle bir toplumun, kendisini taze ve bozulmamış kuvvetlerle daima yenileyeceği meydandadır. T ü r k l e r'in başarılarının ve başka milletlere üstünlüklerinin sırrını burada aramak yanlış olmaz sanırız.

Bu sözlerimizle aynı zamanda T ü r k l e r'in, — hâkim oldukları milletlerden — farklı bir toplum hayatına sahip olduklarını da göstermiş olduk.

T ü r k toplumunun esas itibarıyla sınıfsız olmasının, aynı toplumun basit toplum olduğu mânasına gelmediğini hemen söyleyelim. Aksine, t ö r e'lere ve y a s a'lara bağlılık yüzünden düzenli işleyen T ü r k toplumu, pek karışık bir yapıya sahiptir. Biz, T ü r k toplumunu mümkün olduğu kadar basitleştirerek anlatmağa çalışacağız.

Türklerin XI. asrın ikinci yarısındaki toplum hayatı birtakım s o s y a l d a i r e l e r veya ç e v r e l e r halinde görülür. Mese-lâ, ordu kadrosundaki T ü r k ile gö ç e b e veya yerleşik T ü r k'ün toplum hayatları birbirinden farklıdır. Görülüyor ki, T ü r k l e r'de, ayrıca sözkonusu ettiğimiz bir kültür birliğinden ve bütünlüğünden söz edilebildiği halde, bir s o s y a l b i r l i k ve b ü t ü n l ü k t e n pek söz edilememektedir.

Ordu kadrosundaki T ü r k'ü askerî teşkilâtta ayrıca ele aldığımız için, burada daha ziyade öteki toplum dairelerindeki T ü r k l e r'i söz konusu edeceğiz.

Türkün toplum hayatı ne gibi teşkilâtlı müesseseler içinde geçiyordu? Toplum yukarıdan aşağıya doğru baktığımız zaman başlıca şu müesseseleri görüyoruz :

- 1) Budun
- 2) Boy
- 3) Aile

Görülüyor ki, toplumda en büyük birim, budun—millet, en küçük birim de aile'dir. Söylemeğe hacet yok ki, burada budun kelimesi ile Türk milletini kastediyoruz. Yoksa Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkim olduğu geniş ülkelerde başka soydan birçok milletlerin yaşadıkları malûmdur.

Bu birimler, aynı zamanda sosyal ilişkiler bakımından da üzerlerinde durulmağa değer. Türkün en sıkı ve içten ilişki halinde bulunduğu birim aile'dir. Yukarı doğru derece derece azalarak gider.

I

BUDUN

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde, millet anlamı karşılığı olarak budun kelimesi geçer. Türklerde son derece kuvvetli bir millet anlayışı vardır. Hele belirli bir siyasî teşekkül haline gelince millet şuuru daha da kuvvetli oluyordu.

Bilindiği gibi, milleti bütünü ile refah içinde yaşatmak devletin en başta gelen görevi idi. Devlet bu görevini, daha ziyade başka milletlere ve devletlere yaptığı akınlarla yerine getiriyordu. Bu anlayış sonucu olarak başka milletlerin birikmiş mallarını ve servetlerini almak, Türk devletleri için en tabii hak halini almıştı. Devletin alınan bu ganimetleri hemen halka dağıtması şarttı. Türk milletinin refah içinde yaşatılması çetin iklim şartları yüzünden başka türlü pek mümkün olmuyordu. Zamanla bu anlayış bir sistem haline gelmişti. Nitekim bu sistem, Alp Arslan zamanında yazılmış bir kaynağımızda «vur, al, dağıt» düsturu ile gayet ve-

ciz bir şekilde ifade edilmektedir⁹. Bu anlayışı daha bir buçuk asır önce yazılmış *İbn Fadlân*'ın eserinde de görmekteyiz¹⁰: Onun müşahedesine göre, Oğuzlar, kendi devletleri dışındaki bir kimseden alacakları olduğu zaman, borçluyu bulmayı her zaman beklemiyorlardı. Hangi yabancı ile karşılaşırlarsa, ondan paralarını alıyorlardı. Görülüyor ki, Türk için kendi devleti dışında kalan herkes aynıdır. Bu içtimai ve iktisadi anlayış, *İbn Fadlân*'ı da hayrette bırakmıştır.

Millî suuru ayakta tutmak da devletin başında bulunan hükümdara düşüyordu. Bunun en canlı misâlini bizzat *Alp Arslan* vermektedir. Sadakatları ve bağlılıkları şüpheli kimselerin devlet teşkilâtına alınmamasını başında bulunduğu imparatorluğun varlığını sürdürmenin ilk şartı sayan *Alp Arslan*, Türkler arasındaki birliği ve tesanüdü korumak için, kumandanlarına, kendilerinin bu ülkeleri, yani orta ve yakın doğuyu, silâh kuvvetiyle fethettiklerini hatırlatmış, ve sonra da, ayrıca görüldüğü gibi, bir veya birkaç at kılının koparılabilceğini, halbuki çok sayıda bir araya getirilmiş at kılıplarının aslâ koparılamayacağını misâl olarak göstermiştir¹¹.

⁹ Bk. *Yusuf Has Hâcib*, *Kutadgo-Bilig*, II, terc. R. R. Arat, Ankara 1959, s. 155, 170. İçinde bulunduğumuz zamanda da değerini muhafaza eden bu devlet anlayışı üzerinde ayrıca duracağız. Türklerin üstünlüğünü sağlayan bu anlayış hakkında bir fikir edinmek için şimdi bk. C. M. Kortepeter, *the origins and nature of Turkish power*, Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10-11 (1968) (Malâzgir özel cildi).

Malazgirt Meydan Muharebesi'nin 900. yıldönümü için *Tarih Araştırmaları Enstitüsü* Müdürü olarak bütün dünya ilim adamlarından topladığımız yazılar iki cilt halinde yayımlanmıştır. Gerek şahsi müracaatımla, gerek Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın lütufkâr aracılığı ile bu çağrımıza katılarak yazı gönderen meslektaşlarıma sonsuz minnetlerimi sunarken, *Tarih Araştırmaları Dergisi*'nin VI ve VII. ciltlerine yanlışlıkla müdür olarak başkasının adının yazılmış olmasından dolayı kendilerinden özür dilerim. Bu vesile ile bu önemli yıldönümüne gösterdikleri yakın ilgiden dolayı, Dışişleri Bakanlığına, bilhassa Kültür Dairesi Genel Müdürü *Melih Erçin*'e ve dış ülkelerde görevli büyük elçilerimize şükranlarımı sunarım.

¹⁰ *İbn Fadlân*, nşr. Z. V. Togan, arab. metin s. 12; alm. terc. 23 v. d.

¹¹ Bk. *Nizâm ül-Mülk*, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 204-5 nşr. *Halhâlî*, s. 117. *Selçuklular*'dan önce «budun» için meselâ bk. *Bahâeddin Ögel*, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, s. 37-77.

B u d u n kelimesi, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde türlü vesilelerle epey yer işgal etmektedir. Buna rağmen, onun eserinden, XI. asrın ikinci yarısında, T ü r k b u d u n hakkında muhtelif yönlerden açık bir fikir sahibi olmak pek mümkün olmuyor. Bunun sebebini, bir taraftan T ü r k m i l l e t i'nin bu sırada türlü devletler kurmuş bulunmasında, diğer taraftan bu devletlerden — yakın ve orta doğuya hâkim olan büyük S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u gibi — bazılarında yabancı soydan milletleri de içine alan büyük imparatorluklar haline gelmesinde aramak yanlış olmaz sanırız. Belki de bu sebeple K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde b u d u n kelimesi bütün T ü r k m i l l e t i'ni göstermemektedir. Buna göre, bir T ü r k b u d u n'undan değil, Türk b u d u n'larından söz etmek daha yerinde görünmektedir. Meselâ K â ş g a r l ı'nın eserinin bir yerinde b u d u n daha büyük bir bütünün parçası gibi geçmektedir¹². «Budun kondu»¹³; «budun ürktü»¹⁴ ve «budun birbirinin evlerini yaktı»¹⁵, «budun birbirinin malını yağma etti»¹⁶ cümleleri de b u d u n kelimesinin sınırlı çapını göstermeğe yeter. Bu misâlleri daha da çoğaltmak mümkündür.

B u d u n'un yaşayışı hakkında elimizde epey bilgi vardır. Meselâ b u d u n işleri konuşmak için «tirnek» adı verilen belli bir yerde zaman zaman toplanıyordu¹⁷. Nitekim, b u d u n'un toplandığından birkaç yerde söz edilmektedir¹⁸. Buna bir nevi k u r u l t a y da demek mümkündür.

¹² K â ş g a r l ı M a h m u d, D i v a n ü L ü g a t i't-T ü r k, terc. B e s i m A t a l a y, III, s. 46-47: «bir yartım budun». Bu ibâre arapça aslından «bir bütün arasından ayrılmış insan gurubu» olarak tercüme edilebilir. (bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, D i v a n, nşr. K i l i s l i R i f a t, III, 35). B. A t a l a y aynı arapça metni Halktan, topluluktan ayrılmış bir «bölük» diye tercüme ediyor. Halbuki C. B r o c h e l m a n «ayrılmış bir kabile» (ein abgesonderter Stamm) demekle yetiniyor (bk. ad. geç. eser, s. 80).

¹³ K â ş g a r l ı M a h m u d, D i v a n, nşr. B. A t a l a y, III, 185.

¹⁴ K â ş g a r l ı, D i v a n, III, 420

¹⁵ K â ş g a r l ı, D i v a n. I, 231: «budun bir ikindining evlerin örteşdi».

¹⁶ K â ş g a r l ı, D i v a n, I, 238: «budun ikindi tavarın üpleşti», Ayrıca bk. K â ş g a r l ı, D i v a n, III, 75.

¹⁷ K â ş g a r l ı, D i v a n, I, 477.

¹⁸ K â ş g a r l ı, D i v a n, II, 127: «budun terildi»; III, 80: «budun yığıldı».

Bu bilgi, çapı ve sayısı ne olursa olsun, b u d u n'un, kendi işle-
rini kendisi gören bir bütün olduğunu, kararların da kelimenin bu-
günkü mânasiyle demokratik bir tarzda alındığını göstermektedir.

B u d u n'un nasıl örgütlendiği hakkında fazla bilgimiz yoktur.
Yalnız b u d u n büyüğüne «*atlı*» dendiğini¹⁹, «*budun başkanı*»
nın²⁰ bulunduğunu biliyoruz.

Bazan b e y'in b u d u n'a yardım ettiğinden söz ediliyor²¹. De-
mek ki, b u d u n'un başında bir b e y bulunuyordu. Nitekim, b u-
d u n sahibi kişiden söz edilmektedir²². B u d u n, içinde büyüklerin
ve başında beyin bulunmasına rağmen, ulus hayatının pek düzenli
gitmediği görülmektedir. Zira, K â ş g a r l ı M a h m u d'un ese-
rinde, sadece bir yerde «*budun hep gülüştü*» cümlesinin geçmesine
karşılık²³, b u d u n'un şu veya bu şekilde huzursuz olduğunu, hattâ
felâketlere uğradığını gösteren birçok kelimeler ve cümleler geçmek-
tedir. Bu huzursuzluk daha ziyade dıştan düşman tehdidi dolayısıyla
olmaktadır. Zira, sadece birkaç yerde b u d u n'un içten tedirgin edil-
miş olduğu görülmektedir. Meselâ bir yerde «*budun birbirinden sak-
laştı*»²⁴; yukarıda görüldüğü gibi iki yerde «*budun birbirini*²⁵ veya
birbirinin malını yağma etti»²⁶; diğer bir yerde de «*Budun birbirinin
evlerini yaktı*»²⁷ denmektedir. Buna karşılık, düşman korkusunu gös-

¹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 79.

²⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 438.

²¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 91 : «*Beg budunuğ yoludu*».

²² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 499 : «*budunluğ bukunluğ kişi*». C. B r o c k e l-
m a n, bu ibâreyi, «*büyük maiyeti olan bir adam*» diye tercüme etmiştir. (Bk. *ad.
geç. eser*, s. 41).

²³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 110 : «*budun kamuğ külüsdü*».

²⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 216.

²⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 75.

²⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 238.

²⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 231.

teren *beling*²⁸, *bolgak*²⁹, *kıyım*³⁰, *tezgi*³¹, *ürkün*³² kelimeleri bu hususta fikir vermek için yeter.

B u d u n'un normal yaşama şartları içinde bulunmadığını gösteren cümleler de vardır : «*Budun sıkıştı, sıkıntıya düştü*»³³; (Düşman gelmesi yüzünden) «*budun dehşete kapıldı*»³⁴ cümleleri buna misâl olarak verilebilir. Belki de yine düşman tehdidi yüzünden bütün insanların ağlaştıkları oluyordu³⁵.

B u d u n düşman korkusu ile müstahkem yerlere ve kalelere sığınıyordu³⁶. Bazan da bu yüzden köylerden şehire göç (*köçrüm*) oluyordu³⁷. Her halde yine bu sebeple, b u d u n seyrekleşiyordu³⁸. Bu, biraz yukarıda başka bir münasebetle söz konusu edildiği gibi, bazan b u d u n'dan kopma şeklinde kendini gösteriyordu³⁹.

Görülüyor ki, T ü r k l e r'in sosyal hayatında sıkıntı, korku ve heyecan içinde geçen günler, mutlu geçen günlerine nazaran çok fazla idi. Öyle anlaşılıyor ki, b u d u n'u huzur içinde yaşatacak siyasî teşkilât ve bu teşkilâtın başında yeterli liderler her zaman bulunmamaktadır.

²⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 370. B. A t a l a y bu kelimeyi «*düşman gelmesi üzerine halk arasına düşen ürküntü*» şeklinde tercüme etmiştir. Bu kelime bugün de «*belinlemek*» şeklinde hemen hemen aynı mânada yaşamaktadır.

²⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 467 : «*Düşman gelmesi yüzünden halkın içine düştüğü karışıklık*».

³⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 168 : «*Düşman gelmesi üzerine bir vilâyet halkının korku ve dehşete düşmesi*».

³¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 479. Bu kelime cümle içinde «*tezgi boldı*» şeklinde kullanılıyor ve «*düşman gelmesi yüzünden halk dehşete düştü*» mânasına geliyordu.

³² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 108 : «*Düşman yüzünden budun arasına düşen ürküntü. Telâşla kalelere ve sığınaklara kaçışlar*».

³³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 216; III, 4.

³⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 420.

³⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 211 : «*kişi kamuğ sıkıştı*».

³⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 108.

³⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 485.

³⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 211.

³⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 46 - 47 : «*bir yartım budun*».

II

B O Y

Boy, budun'dan daha küçük bir topluluktur. Anlaşıldığına göre, boylar bir araya gelerek budun'u meydana getirmektedirler. Budun daha ziyade boyların bir potada erimesinden meydana gelmektedir: Biraz yukarıda bey'in budun'a yardım ettiğinden söz edilmişti. Halbuki, başka bir yerde bey'in boyu yağma ettirdiği belirtilmektedir⁴⁰. Bundan anlaşılıyor ki, budun birleştirici, boy ayırıcı, hattâ engelleyicidir. Devlet kurmak isteyen veya kurulu bir devlet düzeninin başında bulunan veya devlet teşkilâtı içinde görevli olan bey, fırsat düştükçe veya imkân buldukça boy engelini kırmağa çalışmaktadır. Galiba bu sebeple Kâşgarlı Mahmud, boy teşkilâtına sahip olan Oğuzlar'ı budun değil, bir Türk boy'u (arapça metinde *kabile*) olarak göstermiştir⁴¹. Şu halde Kâşgarlı'ya göre, sadece Türk budunundan bahsedilebilir. Nitekim o, Türk budununun aslında yirmi boy'dan teşekkül ettiğini açıkça kaydetmektedir⁴². Oğuzlar bu yirmi boy'dan biridir.

Oğuz boy'u 24 oba'dan veya oymak'tan meydana geliyordu. Kâşgarlı Mahmud, bunlardan 22 tanesinin adlarını saymakta ve her birine arapça «*batın*» adını vermektedir⁴³. Besim Atalay bu kelimeyi yanlış olarak «*bölük*» diye tercüme etmiştir⁴⁴. Esasında Kâşgarlı Mahmud da daha sonra *batın* kelimesini bırakarak, 24 Oğuz kolunun her birine de boy adını ver-

⁴⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 316: «*Beg boynı yolttı*».

Seiçüklular'dan önce «*boy*» düzeni hakkında şimdi bk. Bahâeddin Ögel, *ad. geç. eser*, s. 27 vdd.

⁴¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, nşr. Kilisli Rifat, I, 56; terc. B. Atalay, I, 55. Ayrıca bk. C. Brockelman, *ad. geç. eser*, 246: «*Bir Türk kabilesi*».

⁴² Kâşgarlı, *Dîvan*, trc. B. Atalay, I, 28.

⁴³ Kâşgarlı, *Dîvan*, nşr. Kilisli Rifat, I, 56. Tamamı için bk. Faruk Sümer *Oğuzlar*, 201 v. dd.

⁴⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, terc. B. Atalay, I, 55.

mektedir ki, doğrusu da budur. Nitekim, ona göre, birbirini tanımayan iki kişi karşılaştığı zaman, selâmlaştıktan sonra «boy kim?», yani «hangi boydansın?» diye sorar; karşısındaki ise S a l g u r (S a l u r) diye cevap verir veya — mensup olduğu — diğer boylardan birinin adını verir⁴⁵.

Naklettiğimiz bu bilgi burada söz konusu ettiğimiz mesele bakımından O ğ u z l a r'ı meydana getiren 24 o b a'nın da b o y sayıldığını açıkça göstermektedir. Nitekim, O ğ u z l a r üzerinde araştırma yapan araştırmacılar da, meselenin tartışmasına pek girişmeksizin, 24 O ğ u z o b a'nını b o y olarak göstermektedir⁴⁶.

B o y'da tesanüdün, b u d u'n'dan fazla olduğu anlaşılıyor. Zira, b o y'un birbiri yüzünden (her halde birbirine yardım yüzünden) yorulduğundan⁴⁷, yine b o y (mensupları) un birbirine — her halde yardım için — seslendiğinden⁴⁸ söz edilmektedir. «B o y'da (çocuk yüzünden) tükenme yoktur»⁴⁹ cümlesi b o y'un ne kadar kalabalık olduğu hakkında fikir vermektedir; bu cümle aynı zamanda, b u d u n gibi, b o y'un da zaman zaman felâketlere uğradığını göstermektedir. Nitekim, iki b o y'un birbirini yok ettiği açıkça kaydedilmektedir⁵⁰. Görülüyor ki, yalnız b e y, b o y'un düşmanı değildir; iki ayrı b o y'daki insanlar da şu veya bu sebeple bazan birbirlerinin kıyasıya düşmanları haline gelmektedirler.

T ü r k'ün, b u d u'n'dan fazla b o y'a bağlı olduğu yukarıda söz konusu edilen «hangi boydansın?» sorusu ve buna verilen cevap açıkça göstermektedir. «Onun soyu, sopyu, aslı kim?» diye sorulduğu zaman da⁵¹, her halde b o y kastedilmektedir.

Yukarıdan beri verilen bilgi T ü r k l e r'in farklı toplum hayatı sürdüklerini göstermiş sanırız: Çoğunluk b u d u n = m i l l e t seviyesine ulaşmış bulunmasına karşılık, bazı T ü r k l e r b o y =

⁴⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 141; ayrıca bk. I, 338.

⁴⁶ Meselâ bk. F a r u k S ü m e r, *Oğuzlar*, s. 201, 208. v.d.

⁴⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*; trc. B. A t a l a y, I, 238.

⁴⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 209.

⁴⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 44.

⁵⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 237: «Boy ikki bile alkıştı».

⁵¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 123: «anun tübi tüzü kim?».

kabile hayatı sürmektedirler. Bununla beraber, Türkler'in XI. asırda kılân ve oba devresini çok gerilerde bırakmış oldukları bu hususta kaynaklarda hiç bilgi verilmemesinden anlaşılmaktadır.

III

A İ L E

Toplumda budun ve boy'dan sonra en küçük birim aile'dir. Aile hakkında Kâşgarlı Mahmud'un eserinde son derece geniş bilgi verilmektedir. XI. asrın ikinci yarısında aile müessesesinin hemen hemen her yönünü gözlerimizin önüne serecek malzemeyi ihtiva eden Kâşgarlı Mahmud'un eseri, aynı zamanda toplumun aile müessesesine dayandığını şüphe ve tereddüde yer bırakmayacak şekilde aydınlatmaktadır.

Aile müessesesinin dikkati çeken ilk özelliği, sağlamlığıdır. Sonra törer'e göre, gayet muntazam işleyen aile müessesesi, Türkler'in yerleşmiş, köklü bir toplum yapısına sahip olduklarını da göstermektedir. Bu, aynı zamanda aile müessesesinin muhafazakâr karakterini de gösterir.

Selçuklu devrinde aile müessesesi, bugün olduğu gibi, ana, baba ve çocuklardan meydana gelmektedir. Görünüşe göre, baba sağ bulunduğu müddetçe aile'de ayrılma söz konusu değildir. Hattâ, baba torun sahibi olup da dede durumuna gelse bile, aile bütünlüğü muhafaza edilmektedir.

Daha şimdiden, Türkler'de *pederşahî* (*patriarkal*) bir aile tipinin hâkim olduğu görülmektedir. Bununla beraber babanın aile'deki hâkimiyetini mutlak olarak telâkki etmemek gerekir. Aile'de ananın da, babanınki kadar olmasa bile, bir nüfuzu vardır. Aile içi münasebetleri aşağıda uzun uzun söz konusu edeceğiz. Giriş mahiyetinde olmak üzere, Selçuklu devrinde aile müessesesinin özelliklerini böylece en umumî hatlariyle anlatmanın, ileride vereceğimiz bilginin anlaşılmasını kolaylaştıracağı şüphesizdir.

Selçuklu devrinde aile reisi olan kocaya, evinde «emîr»e benzediği için «beg» adı veriliyordu⁵². Daha doğrusu karısı kocasına, bugün olduğu gibi o zaman da beg (bey) diye hitabediyordu.

Öyle görünüyor ki, Türk aile hayatında çocukların babalarına karşı saygı göstermeleri geleneği efsanevî Türk hükümdarı Alp Ertunga (Efrâsiyâb) ya dayanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut'a göre, «tigin» kelimesi Türk dilinde köle demektir. Babalarını çok sayan ve büyük tutan Efrâsiyâb'ın oğulları, babalarına söz söyledikleri veya bir mektup yazdıkları zaman, kendilerini küçük göstermek için «kul şöyle yaptı, kul böyle işledi» derlerdi; gitgide «tigin» kelimesi prensler'e ad olarak kaldı. Yalnız kölelerin adlarını bunlardan ayırd etmek için bu kelimenin yanına başka bir kelime eklenir oldu⁵³. Babası Alp Arslan'ın verdiği altun kesesini almak için oğlu Aya s'ın babasının yanına nasıl diz üstü gittiğini ayrıca görmüştük. Bu, baba saygısının Selçuklular zamanında da Alp Ertunga zamanında olduğu gibi devam ettiğini açıkça göstermektedir. Böylece erkeğin aile'deki hâkimiyetinin hemen hemen sınırsız olduğu görülmektedir. Türk geleneği de erkek otoritesinin daha da güçlendirilmesi yolundadır. Bununla beraber, hiç olmazsa bir kısım Türkler'de «altun gibi temiz ruhlu kadın» (Altun özü) ve «vücudu inci gibi temiz kadın» (ertini özü) deyimlerinin geçmesi, kadın telâkkisi hakkında bir fikir verebilir⁵⁴. Diğer taraftan, kadınlara «ohşagu» = (oyuncak) adının verilmesi, kadının, okşanacak, sevilecek bir nesne sayıldığını göstermektedir⁵⁵. Bu anlayışın tabii neticesi olarak aile'de mes'ud olmak hakkı, görünüşe göre, daha ziyade erkeğe tanınıyordu. Zira, «adam mutlu oldu» denmekte⁵⁶, fakat kadının mutlu olduğundan söz edilmemektedir.

⁵² Kâşgarlı, Dîvan, III, 155. Selçuklular'dan önce aile müessesesi hakkında fikir edinmek için şimdi bk. Bahaeddin Ögel, *ad. geç. eser*, s. 21 vdd. Bu hususta daha geniş bilgi almak için bk. Ziya Gökalp, *Aile Ahlakı*, Yeni Mecmua, I/10-22, s. 181-6, 201-6, 221-3, 241-5, 261-5, 281-5, 301-4, 321-24, 341-3, 361-4, 381-3, 401-3, 421-4; Ayn. müellif, *Türk Ailesinin Binyesi*, ayn. Mecm. I/23, s. 441-4.

⁵³ Kâşgarlı, Dîvan, I, 413-4.

⁵⁴ Kâşgarlı, Dîvan, I, 71. Çiğiller bu telâkkide idiler.

⁵⁵ Kâşgarlı, Dîvan, I, 138.

⁵⁶ Kâşgarlı, Dîvan,

Erkek, otoritesini yalnız istediği gibi sevip okşamada değil, çıkışmada da gösteriyor : Erkeğin karısına nâdir de olsa, küfrettiği ve onu kötü kadınlıkla suçladığı oluyordu⁵⁷. Erkeğin karısına kötü davranışı, ata sözüne kadar girmiştir. Gerçekten, bir ata sözünde, «yalnız (başına) *dul* (yaşama), *kötü dilli* (küfreden) *kocadan daha iyidir*» denmektedir⁵⁸.

Görünüşe göre, erkek karısına çıkışmakla kalmayıp, bazan onu dövüyordu. Gerçekten, bir deafsında erkeğin karısının göğsüne vurduğundan söz edilmektedir⁵⁹.

Sevme, saadet, çıkışma ve dövme tek taraflı olarak erkekten gelmemekte idi. Geçimsizlik bazan karşılıklı olmakta idi. Şu halde erkeğin kötü davranışına kadının karşılık verdiği oluyordu. Zira, «*karı ile koca arasında geçimsizlik oldu*» cümlesi⁶⁰ başka türlü pek yorumlanamaz. Karı-koca geçimsizliğinin neticesini biraz aşağıda söz konusu edeceğiz.

A i l e'yi teşkil eden erkek, kadın ve çocukların karşılıklı durumlarına dâir bu bilgiyi verdikten sonra, boşanmaya kadar varan çözülmeyi ele almadan önce, burada biraz durarak, a i l e'nin nasıl kurulduğunu ele alalım.

A. E V L E N M E

Ayrıca görüleceği gibi, T ü r k l e r evlenme ile meydana gelen akrabalık münasebetlerine son derece önem veriyorlardı. İki aile, akrabalık münasebetleri devam ettiği müddetçe, sevinçte, kederde ve kaderde ortak sayılıyorlardı. Bu hususta örnekler vermek mümkündür. Biz bir fikir vermiş olmak için G ö k t ü r k l e r'de evlenme ile meydana gelen akrabalık münasebetlerinin nasıl anlaşıldığını gösteren bir olayı zikretmekle yetineceğiz :

⁵⁷ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 306.

⁵⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 133. *T ü r k* destanlarına göre kadının durumu için bk. A b d u l k a d i r İ n a n , *Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın*, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, s. 274 - 280.

⁵⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 308.

⁶⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 333.

Ansızın ölen T ü r k h a k a n ı M u - h a n'ın cenaze törenine, o sırada T ü r k l e r nezdinde bulunan Ç i n elçisi de katılmağa davet edildi. Görünüşe göre, elçinin matem törenine katılmak istememesi üzerine, katılması için T ü r k yetkilileri tarafından şu mucip sebebler ileri sürüldü : «İki devlet, Türk ve Çin devletleri» evlenme yoluyla bir bağlantı için bulduklarına göre, siz buna (Mu-han hakan'ın ölümü münasebetiyle yapılan matem törenine) nasıl iştirâk edemezsiniz?» T ü r k evlenme telâkkisine dayanılarak ileri sürülen bu mucip sebeblere rağmen, Ç i n elçisi matem törenine katılmıyor; çünkü katılınca T ü r k âdeti gereğince yüzünü çizmesi gerekecektir ⁶¹.

Görülüyor ki, T ü r k evlenme telâkkisine göre, evlenme ile meydana gelen akrabalık, kendisi ile birlikte, yapılması gayet tabii sayılan bir takım vecibeler getirmektedir. Bu vecibeler hangi devletten ve soydan olurlarsa olsunlar herkes tarafından yerine getirilsin istenmektedir.

A i l e , iki gencin evlenmesi ile teşekkül eder. Söylemeye hacet yoktur ki, her evlenme mutlaka yeni bir ailenin meydana gelmesi demek değildir : Bir aile içinde birkaç evlenmiş çift bulunabilir. Umumiyetle babalar ve analar, daha sağlıklarında çocuklarını evlendirmek gayesini güderler. T ü r k l e r'de evlenmek «kavuşmak» mas-tariyle ifade ediliyordu ⁶².

Evlenmenin T ü r k a i l e ve toplum hayatında büyük bir yeri vardır. Elimizdeki bilginin bolluğundan anlaşıldığına göre, a i l e'yi ve toplumu en çok meşgul eden mes'elelerden biri evlenmedir.

Samimîlik ve açıklık T ü r k e v l e n m e s i s t e m i'nin başlıca özelliğini teşkil etmektedir. T ü r k'e has bu samimîlik ve açıklık, yalnız oğula kız alırken değil, kıza koca seçerken de kendini göstermektedir : A l p A r s l a n'ın, kızını alması için doğrudan doğruya A b b â s î halifesine teklifte bulunduğunu ayrıca görmüştük. Bunun gibi, ihtiyar T u ğ r u l B e y'in H a l i f e'nin kızı ile evle-

⁶¹ L i u , *Die chinesischen Nachrichten zur Gecshichte der Ost-Türken*, Wiesbdaen, 1958, s. 25 (yıl 572).

⁶² K â ş g a r l ı , *Divan*, terc. B. A t a l a y , II, 102 : «Erkek tışıka kavuşdı».

nebilmek için nasıl ısrar ettiğini ayrıca belirtmiştik. Fakat, burada zirvelerden ziyade geniş halk kitlelerinin durumu bizi ilgilendirmektedir. Yine de hükümdarlara dâir verdiğimiz bu iki misâl, geniş halk kitleleri içinde doğru olarak kabul edilebilir.

Görünüşe göre, evlenme işinde çok defa «*arkuçu*» veya «*savcı*» adı verilen aracılar gerekli idi. Bugün «*elbir*» denen bu aracılar — her halde uzlaşmayı sağlamak maksadiyle — dünürler arasında gidip geliyorlardı⁶³. Akrabalık kurmak isteyen iki taraf, her halde bu aracı eliyle, birbirinden karşılıklı kız istiyordu⁶⁴. Böyle teşebbüslerin başarı ile sonuçlandığı ve iki ailenin birbirinden kız aldığı görülmüştü⁶⁵.

T ü r k l e r'de kızlık (*bekâret*) a dikkat ediliyordu. Kızlığa «*kapak*» deniliyordu⁶⁶. «*Kapıglı kız*», kız oğlan kız demektir⁶⁷. Aşağıda sözkonusu edeceğimiz ata sözünden anlaşıldığına göre, alınacak kızın bâkire olması şart değildi. Fakat, bâkire kız almak bir idealdi. Ancak bunun gerçekleştirilmesi, görüleceği gibi, büyük *başlık* verilmesine bağlı idi.

Görünüşe göre, T ü r k evlenme sistemi, İslâm hukukçularını da meşgul etmiştir. Zira, bazı fıkıh kitaplarında T ü r k evlenme sisteminin ele alındığı ve İslâm hukuk sistemiyle bağdaştırılmağa çalışıldığı dikkati çekmektedir. Biz, burada bir fıkıh kitabında⁶⁸ verilen

⁶³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 141; III, 154. Eski T ü r k l e r'de evlenme âdetleri hakkında fikir edinmek için meselâ bk. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlân's Reisebericht*, s. 22, 128 - 131.

⁶⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 109. Gerek karşılıklı dünürlük faaliyetinden, gerekse — aşağıda görülecek olan — akrabaların birbirinden uzakta bulunmaları keyfiyetinden, S e l ç u k l u devrinde «akraba dışından evlenme» (*exogamy*) prensibinin yürürlükte olduğu neticesine varılabilir. Eski T ü r k l e r'de *exogamy* sistemi hakkında fikir edinmek için meselâ bk. A b d u l k a d i r İ n a n, *Türk Düşünlerinde exogamie İzleri, Makaleler ve İncelemeler*, s. 341 - 349.

⁶⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 94: «Onlar birbirlerine kız veriştiler».

⁶⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 382.

⁶⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 496.

⁶⁸ H u s a m u'd-din K a n n â t î, *Kitâbu Vâkıât*, Süleymaniye, No. 628, 4a. Akrabalık münasebetlerinin kurulması sırasında erkek tarafının kız tarafına «ağırlık» olarak hayvan verdiğine dâir bk. M e h m e d K a p l a n, *Dede Korkut Kitabında Hayvanlar*, F u a d K ö p r ü l ü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 278.

bilgiye göre, Selçuklu devrinde Türkler arasında evlenmenin nasıl olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Türkmenler'de dünürler arasında iki gencin evlenmesi kararı, Türkçe «aldum» ve «virdüm» kelimeleriyle ifade ediliyordu. «Aldum» kelimesini dünür söylüyor, bununla nikâhın yapılmasını vaad etmiş oluyordu. «Virdüm» kelimesini ise kızın büyükleri söylüyor, bununla bu vaade bağlı kalacaklarını bildiyorlardı. Buna, akrabalığa yeni karar veren taraflar arasında bir sözlü evlilik mukavelesi denilebilir. Nitekim, bundan sonra bu mukaveleyi bir nevi yürürlüğe koyma demek olan davranış başlamaktadır: dünür, daha doğrusu damad adayının ailesi (babası ve annesi), (kız tarafına) bir at verir. Buna «başlık» denir ki, yetiştirme (terbiye) hakkı, yani kızını yetiştiren babanın hakkı demektir. Sonra yine dünür bir elbise verir, buna da «südlük» yani süt hakkı adı verilir. Bu, tahmin edileceği gibi, gelinlik kızı emziren anneye aittir. Bundan sonra gelin adayının kardeşine bir şey verilir. Buna da «ağırlık» denirdi. Bugünkü deyimiyile oğlan tarafı, gelin adayına ve kız kardeşine elbiseler verirdi ki, buna «yandış» adı verilirdi. Görülüyor ki, bu ilk safhada verilen, sadece damad tarafıdır ve at ve elbiseden başka bir şey verilmemektedir⁶⁹. Halbuki, nikâh töreninde iki taraf arasında attan başka hayvanlar ve para da alınıp verilmektedir.

Evlenme sırasında düğün yapmak zorunluluğu olduğu görülüyor. Düğünde yerine getirilmesi şart olan bazı âdetler vardır. Bunun başında «küden» adı verilen düğün yemeği geliyordu⁷⁰. Hükümdarlar düğünlerde ve bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde «kençliyü» adı verilen bir sofraya hazırlıyorlardı. Bu sofraya Türk âdeti gereğince, yemekten sonra davetliler tarafından yağma edilirdi⁷¹.

⁶⁹ Hükümdarlar arasında geçen dünürlüklerde bu kaidenin pek dikkate alınmadığı anlaşılıyor. Çünkü Melikşah zamanında hatun'un süd hakkı olarak para aldığını biliyoruz (bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarâbâd, IX, 2).

⁷⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, terc. B. Atalay, I, 404. Düğün yemeğini, İslâm Hukukçuları da yerine getirilmesi zorunlu âdetlerden sayıyorlardı. Meselâ bk. Ebû İshak Sîrâzî, *Kitâbu't-Tenbih*, Frans. terc. G. H. Bousquet, Alger, 1957, III, s. 26.

⁷¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 438. Oğuzlar Devleti'nde yemek yağması için meselâ b. Z. V. Togan, *İbn Fadlân*, s. 43.

Düğün sırasında — bugün saç ı adı altında hâlâ yerine getirilen bir âdet olan — para saçılıyordu ⁷². Bazen her halde düğün sahibi, parayı başkasına da saçtıyordu ⁷³. Gelin ile güveyinin başlarına para saçma işi gelişi güzel yapılmıyordu. Bunun için ayrılan özel bir yerde toplanılıyordu ⁷⁴.

Düğün sırasında bol bol hediye alınıp veriliyordu. Meselâ, gerek gelin ve gerekse güveyi, hısımlarına armağan olarak elbise giydirdiyordu ki, buna «kezüt = *giyit* (giyecek elbise) deniyordu ⁷⁵. Görülüyor ki, yalnız kızın değil, erkeğin de hazırlıklı olması icabediyordu. Evlenecek kızın hazırlığına «*sep*» (c e h i z) dendiği malûmdur ⁷⁶. Bazan birisinin, başka birisine kızını çeyizliyerek, güveyinin evine göndermesini emrettiği oluyordu ⁷⁷.

Evlenecek kızın çeyizini hazırlamak, yalnız ana-babaya değil, bütün akrabasına düşen bir görevdi: Akrabalar gelini donatmak için elbise ve mal yardımı yapıyorlardı ⁷⁸. Görünüşe göre, asıl çeyiz (*kalıng*) damat tarafından hazırlanıyordu ⁷⁹.

Çeyizli geline güvey tarafından daha saygılı davranıldığına dâir bir T ü r k atasözü de vardır: «Yüfüşlü gelin güveyiyi yumuşak (huylu) bulur ⁸⁰. Diğer bir ata sözü de şöyle der: «Çeyiz veren kız

⁷² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 122. Bu gün de devâm eden «saçı», T ü r k l e r 'de her devirde yaygın ibr âdeti. Meselâ b. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlân*, s. 39, 41, 159. Kızının Halife ile nikâhının kıyılmasından sonra A l p A r s l a n iki yanındaki iki tabaktan kendi eli ile saçılar saçmıştı (S ı b t İ b n ü ' l C e v z î, *Mir'âtü'z-Zamân*, Ankara, 1968 s. 158. Ayrıca bk. E b u ' l - F a z l M u s a f f â, *Resm-i Nisâr*, Neşriyye-i Danişgede-i Edebiyyât u Ulûm-i İnsânî-i Tebriz, sayı: 97-100 (1971-2), s. 289 - 316. Yazar «saçı» âdetini İran'a bağlamaktadır. «Türk Âdetleri»ne dâir hazırladığımız yazıda menşe meselesi uzun uzun tartışılacaktır.

⁷³ İslâm Hukukçularının kabul etmedikleri T ü r k âdetleri de vardı. Buna «saçı» âdeti misal olarak verilebilir. Meselâ bk. E b ü i s h a k Ş î r â z î, *ad. geç. eser*, s. 26.

⁷⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 184.

⁷⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 492-3: Saçı saçmak üzere toplanılan yere, Ç i ğ i l l e r «*Mendir*» veya «*mendri*» adını veriyorlardı.

⁷⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 357.

⁷⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 319.

⁷⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 182.

⁷⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 11-12: Akrabaların elbise ve mal yardımlaşmasına «yüfüş» deniyordu.

⁸⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 371.

⁸¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 12.

alır; gerekli olan (şeyi) pahalı alır». Bu atasözünden anlaşılıyor ki, çeyiz veren kimse gelini kız oğlan kız alır; kendisine gerekli olan şeyi almak isteyen kimse o şey ne kadar pahalı olursa olsun satın alır. Bu iki ata sözü çeyizin a i l e hayatında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu açıkça göstermektedir.

Bilhassa büyüklerin şölenlerine ve düğünlerine katılanlara «*bıçış*» denen bir ipek kumaş parçasının verilmesi bir *T ü r k* âdeti idi ⁸¹.

Gelin, bugün olduğu gibi o zaman da süsleniyordu. Görünüşe göre, bu süslemenin başında *t a ç* geliyordu. Zira, geline gerdek gecesi «*didim*» adı verilen bir taç giydirildiğini biliyoruz ⁸². Ayrıca geline «*boğmak*» adlı bir gerdanlık takılıyordu ⁸³.

Gelin giderken yabancılara görünmemesi için yüzüne «*didek*» adlı bir örtü, duvak örtülüyordu ⁸⁴.

Gelinin yalnız kendisi değil, odası da süsleniyordu. *T ü r k l e r*, ipekle süslenmiş gelin odasına «*münderü*» veya «*mundaru*» adını veriyorlardı ⁸⁵.

«*Sağdıç*», o zaman da aynı adla (*sagdıç*) vardı ⁸⁶.

Gelinin türlü adlarla anılan birçok yardımcıları vardı. Gerdek gecesi hizmet etmesi için gelin ile birlikte «*eget*» veya «*egetlik karabaş*» adı verilen bir hizmetçi kadın gönderiliyordu ⁸⁷. Bunu baba yapıyordu ⁸⁸. Aynı maksatla gönderilen bir kadına «*mamu*» da deniyordu ⁸⁹. *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde «*câriye sahibi*

⁸¹K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 366.

⁸²K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 397.

⁸³K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 466.

⁸⁴K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 408.

⁸⁵K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 529; *B r o c k e l m a n n*, *ad. geç. eser*, XI, 22.

⁸⁶K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 455.

⁸⁷K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 51, 150, 299: «*ol kızın egedledi*» = «*o kızına câriye verdi*».

«*Sağdıç*» kelimesi için meselâ bk. *A b d u l k a d i r İ n a n*, «*Adaş*» ve «*Sağdıç*» *Kelimelerinin En Eski Anlamları*, *İncelemeler ve Makaleler*, s. 300 vdd.

⁸⁸K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 299.

⁸⁹K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 235.

gelin» ibaresinin geçmesi⁹⁰, her gelinin câriyesinin bulunmadığını göstermektedir.

Gelin, damadın evine atla gönderiliyordu^{90a}. Gelin attan inerken, omuzuna dayansın diye, damad tarafından gelinin emrine câriye veya köle veriliyordu. Bu cariye veya köle artık gelinin malı oluyordu⁹¹. Nitekim, gelinin kendisi ile birlikte getirdiği çeyiz de kendi malı sayılıyordu⁹². Gelinin mal sahibi olmasının niye yaradığını, biraz aşağıda söz konusu edeceğimiz boşanmada göreceğiz.

Evlenen kadın, aradan belirli bir zaman geçince kendi ailesini ziyarete gelirdi⁹³.

Evllenme hâdisesi, «*kadın er sahibi*» veya «*bey sahibi oldu*» şeklinde birkaç defa kaydedilmektedir⁹⁴.

S e l ç u k l u devrinde birden fazla kadınla evlenmenin bulunduğu *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde, «*kuma*» mânasına gelen «*küni*» kelimesinin geçmesinden anlaşılıyor. Bilindiği gibi, bugün «*günü*» şeklini alan bu kelime kıskançlık demektir. Bundan günülemek mastarı yapılır. Kumaların birbirine karşı besledikleri şiddetli düşmanlık, *T ü r k* atasözüne kadar girmiştir⁹⁵.

B. B O Ş A N M A

«*İlk koca*» mânasına gelen «*tunbeg*» teriminin bulunması⁹⁶. *T ü r k l e r*'de bazen kadının başından birkaç nikâhın geçtiğini göstermektedir. Nitekim, dul kadının yeniden evlendiği bildirilmek-

⁹⁰ *K â ş g a r l ı, Dîvan, I, 151.*

^{90a} Damad'ın Türkçesi olan «*Güvey*» kelimesi için bk. *A b d u l k a d i r İ n a n, Güvey, Makaleler ve İncelemeler, s. 335 - 340.*

⁹¹ *K â ş g a r l ı, Dîvan, III, 166: «küzegü tayak birdi» = «güveyi (geline) dayak verdi».*

⁹² *K â ş g a r l ı, Dîvan, I, 319.*

⁹³ *K â ş g a r l ı, Dîvan, III, 230: Buna «teki keldi» = «ziyaretçi geldi» denirdi.*

⁹⁴ *K â ş g a r l ı, Dîvan, I, 257; II, 239. 254.*

⁹⁵ *K â ş g a r l ı, Dîvan, 237: «Kuma'nın küllüne kadar düşman».*

⁹⁶ *K â ş g a r l ı, Dîvan, III, 137.*

tedir⁹⁷. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde, dul kadın (*tul uragut*, *tugsak* veya *tul tugsak*) kelimelerinin geçmesi⁹⁸, şu veya bu şekilde kocasız kalan kadınların epeyce bulunduğunu göstermektedir. Görünüşe göre, kadınlar, kocalarının ölümünden ziyade boşanma yüzünden dul kalıyorlardı. Zira kocasının ölümü yüzünden dul kalmış kadından söz edilmediği halde, boşanmış kadın (*boş uragut* = *boş avrat*) sözü geçmektedir⁹⁹. Boşanma sebepleri hakkında bilgi verilmediği gibi, hangi tarafın boşanma isteğinde bulunduğu da nadiren belirtiliyor. Meselâ «*karı ile koca ayrıldılar*» denip geçiliyor¹⁰⁰. Ama çok defa kimin boşanmak istediği kaydediliyor. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde geçen cümlelerden anlaşıldığına göre, boşanmak isteyen daha ziyade kadındır. Zira, sadece bir defa «*adam karısını boşadı*»¹⁰¹ denmesine karşılık, üç defa kadının boşanmak istediği söyleniyor. Bir cümlede «*kadın boşandı*» demekle yetiniliyor¹⁰². Fakat (mihrinden ve başka haklarından vaz geçerek) «*kadın başını kurtardı*»¹⁰³; «*kadın kocasına para vererek boşandı*»¹⁰⁴ cümleleri, boşama hakkının erkeklerde olduğunu gösterdiği gibi, kadınların boşanabilmek için ne kadar büyük fedakârlıkları göze aldıklarını da belirtmektedir. Başka birisinin, kadın boşattığı oluyordu¹⁰⁵. Böylece boşanmanın karı ve kocanın iradeleri dışında yapıldığı da görülmektedir.

C. AKRABALIK MÜNASEBETLERİ

Bugün de kullanılmakta olan «*dünür*» kelimesi o zaman «*tün-ğür*» şeklinde geçmektedir. Ana ve babayı da içine alan kadının akrabalarına dünür deniyordu¹⁰⁶.

⁹⁷ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 268.

⁹⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 468; III, 33.

⁹⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 124.

¹⁰⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 240.

¹⁰¹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 266.

¹⁰² K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 142.

¹⁰³ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 64.

¹⁰⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 85. Kadının tazminat vererek boşanmasını, İslâm Hukukçuları da kabul etmektedirler. Meselâ bk. E b û İ s h a k Ş î r â z î , *ad. geç. eser*, III, s. 30.

¹⁰⁵ K â ş g a r l ı *Dîvan*, II, 306.

¹⁰⁶ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 362.

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde birçok akrabalık terimleri geçmektedir. *Karındaş* kelimesi, kardeş; *kadaş* kelimesi ise, kardeşi de içine alan akraba demektir¹⁰⁷. İlk kocaya *tun-beg* denmesi gibi, ana - babanın ilk oğluna «*tun oğul*» ilk kızına da «*tun kız*» deniliyordu¹⁰⁸. Kocanın erkek büyük kardeşine «*içi*»¹⁰⁹; büyük kız kardeşine ise, «*eçe*», «*eke*» veya «*eze*»¹¹⁰; kocanın küçük kız kardeşine «*ini*»¹¹¹ veya «*sinğil*»¹¹²; kadının küçük kardeşine, küçük kayın biradere «*yurç*»¹¹³; kadının küçük kız kardeşine, bugün olduğu gibi «*baldırız*»¹¹⁴; büyük kız kardeşin kocasına «*yezne*»¹¹⁵ deniyordu. Nihayet dayıya, «*tegay*»¹¹⁶; halaya «*kükü*»¹¹⁷ dendiğini de ilâve edelim. Ç i ğ i l T ü r k l e r i, kadının kız kardeşinin kocasına, yani bacanağa «*namija*» diyorlardı¹¹⁸.

T ü r k l e r babaları bir olan kardeşlere «*kanğdaş kadaş*» diyorlardı¹¹⁹.

T ü r k a i l e hayatında üvey akrabaların büyük bir yer tutmasını, biraz yukarıda söz konusu ettiğimiz boşanmaların tabii neticesi saymak gerekir: Üvey baba (*ögey ata*), üvey oğul (*ögey oğul*) veya «*baldır oğul*»; üvey kız, «*ögey kız*» veya «*baldır kız*», üvey akrabalara dâir başlıca misâllerdir¹²⁰. Üvey baba ile üvey oğula sıra ile «*kanğsık ata*» ve «*kanğsık oğul*» da deniyordu¹²¹.

T ü r k l e r uzak akrabayı kaptaki bulaşığa benzetiyorlar ve «*Yakyuk kadaş*» diyorlardı¹²². Akraba olan bir kimsenin yadlaştığı,

¹⁰⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 407.

¹⁰⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 137.

¹⁰⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 87.

¹¹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 86, 90.

¹¹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 93; III, 7.

¹¹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 457; III, 7, 366.

¹¹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 7.

¹¹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 457; III, 7.

¹¹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 35.

¹¹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 180.

¹¹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 175.

¹¹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 446.

¹¹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 382.

¹²⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 123, 456.

¹²¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 383.

¹²² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 143, 160.

yabancılaştığı oluyordu ¹²³. Bazan uzak akraba için, «o (adam) benimle bir karından doğmuş gibi hısımdır» demek suretiyle ¹²⁴ ters bir durum ortaya konmaktadır.

D. EVLÂTLİK MÜESSESESİ

Kâşgarlı Mahmud'un eserinden öğrendiğimize göre Türk aile hayatında evlâtlık müessesesinin büyük yeri vardır ¹²⁵.

Selçuklu devrinde oğulluk için «yufka» veya «yuvka» kelimesi ¹²⁶; evlâtlığa alınmış çocuk için «tutunçu oğul» terimi kullanılıyordu ¹²⁷.

Görünüşe göre, bey'den en basit Türk'e kadar herkes oğul edinebiliyordu. Nitekim, «bey beni oğul tutundu» ¹²⁸ cümlesi bey için; iki yerde geçen «o (adam) onu kız edindi» ¹²⁹ cümlesi de halk tabakasından Türkler'in evlâtlık edinmelerine misâl olarak verilebilir. Bazan adamın (onun) bir kızı veya cariyeyi kız kardeş edindiği oluyordu ¹³⁰. Görülüyor ki, bey'in erkek çocuğunu evlâtlık edinmesine karşılık, kara halktan kimseler, daha ziyade kızları evlâtlık ediniyorlardı.

Her zaman büyükler küçükleri evlâtlık edinmiyorlardı. Bazen bir oğlanın (ol) bir kadını ana edindiği veya bir kadına ana dediği oluyordu ¹³¹.

¹²³ Kâşgarlı, *Divan*, III, 76.

¹²⁴ Kâşgarlı, *Divan*, III, 146.

¹²⁵ A. Caferoğlu, *Türk Teamül Hukukunda Evlâtlık*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II, 97-118; Abdulkadir İnan, *Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler*, Makaleler ve İncelemeler, s. 305 vdd.

¹²⁶ Kâşgarlı, *Divan*, trc. B. Atalay, III, 32.

¹²⁷ Kâşgarlı, *Divan*, III, 375.

¹²⁸ Kâşgarlı, *Divan*, II, 143.

¹²⁹ Kâşgarlı, *Divan*, II, 251; III, 198.

¹³⁰ Kâşgarlı, *Divan*, III, 408.

¹³¹ Kâşgarlı, *Divan*, I, 311.

E. KAN VE SÜT KARDEŞLİĞİ

T ü r k l e r'de kardeşe, bir karında bulunmak mânasına gelen «*karındaş*» dendiğini yukarıda görmüştük. T ü r k l e r, kelimele-
rin sonuna «*daş*» veya «*deş*» eki getirmek suretiyle — akraba veya
tanıdık sınıfına dahil edilebilecek olan — daha birçok mefhumlar
meydana getiriyorlardı. Meselâ, yakından uzağa doğru «*emikdeş*»,
emme arkadaşı, yani süt kardeşi; «*gönğüldeş*», düşünce arkadaşı; «*tü-
deş*», renk arkadaşı demektir ¹³². Bu ekler, O ğ u z l a r'ca, yer akra-
balığı için de kullanılıyordu. Meselâ, «*kirdeş*» bir avluda oturan iki
komşu, yani tâbir-i câiz ise avludaş ¹³³; «*yirdeş*», aynı yerde oturan
iki kimse, yani hemşehri demektir ¹³⁴.

T ü r k l e r'de akrabaları mümkün olduğu kadar bir araya top-
lamaya gayret edildiği anlaşılıyor. Bunu şu veya bu şekilde imkân-
larını arttıranın yaptığı şüphesizdir. Nitekim, K â ş g a r l ı M a h m
u d'un eserinde geçen «o (adam) *hısımlarını yanına kondurdu*» ¹³⁵
cümlesi, kuvvetlinin akrabalarını etrafına toplama teşebbüsünü açık
olarak göstermektedir. Bu şekilde bazan «*konat*» adını taşıyan yeni
bir insan topluluğunun ve b o y'un (kabilenin) meydana geldiği olu-
yordu ¹³⁶.

Bununla beraber, akraba ailelerin çok defa birbirlerinden uzak
coğrafi sahalarda oturdukları görülmektedir. Uzak yerlerde oturan
akrabaların birbirleriyle münasebetleri ve görüşmeleri çok ilgi çeki-
cidir. Bir defa, tıpkı dünür işlerinde olduğu gibi, akrabalar arasında-
ki münasebetler de «*yazgıcı*» adlı bir aracı veya elçi vasıtasıyla sağ-
lanırdı. Yazgıcı münasebeti yazılı yapıyordu: Mektup götürüp geti-
riyordu ¹³⁷.

Akrabaların birbirleriyle buluşmaları, aile hayatında önemli bir
yer işgal etmektedir: Bu, K â ş g a r l ı'nın eserinde «*akraba akra-
baya kavuşt*» cümlesiyle ifade edilmektedir. Bu münasebetle, bu-

¹³² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 407.

¹³³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 46.

¹³⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 407.

¹³⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 313.

¹³⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 357.

¹³⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 55.

gün de çok kullanılan «dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur» atasözü ile nakledilmektedir¹³⁸.

Düğünler sırasında olduğu gibi, akrabalar arasındaki münasebetlerde de h e d i y e büyük rol oynamaktadır. Meselâ, akrabalarına misafir olan kimse mutlaka hediye getiriyordu. Bu hediyeye «belek» adı veriliyordu¹³⁹. Yaptığı bir seyahatten (*sefer*) zengin dönen kimse de akrabalarına hediye sunuyordu. Buna O ğ u z'ca bir kelime olup, bugün de kullanılan «armağan» adı veriliyordu¹⁴⁰. Diğer taraftan, yolu uğrayan yakınlara ve tanıdıklara hediye olarak «*tuzgu*» adı verilen yemek çıkarmak âdeti de vardı¹⁴¹.

Görünüşe göre, uzaktan gelen akrabadan birisinin dönüşü sırasında T ü r k l e r'in misafir uğurlamaya verdikleri önem kendini göstermektedir : Dönecek olan misafirin şerefine bütün akrabaların ve başkalarının davet edildikleri bir ş ö l e n düzenlenirdi. Bu ş ö l l e n'e izin yemeği mânasına gelen «boğuş aşısı» denirdi. Şölen'den sonra kendisine birtakım armağanlar sunulur ve gitmesine izin verilirdi¹⁴². Görülüyor ki, memleketine dönecek akraba şerefine hem ziyâfet veriliyor, hem de armağanlar sunuluyor. Sonra misafir akrabasının, misafir olduğu evi terketmesi, ev sahibinin iznine bağlı bulunmaktadır

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi, akrabaya, hele uzaktaki akrabaya verilen önemi göstermiştir, sanırız.

F. A İ L E D E Ç O C U K

Kadını doğum ağrısı tuttuğu zaman¹⁴³, doğurtan erkek de olabiliyordu¹⁴⁴. Fakat görünüşe göre, umumiyetle, doğumda ebelik yapan

¹³⁸ K â ş g a r l ı , Dîvan, III, 55.

¹³⁹ K â ş g a r l ı , Dîvan, I, 385.

¹⁴⁰ K â ş g a r l ı , Dîvan, I, 140.

¹⁴¹ K â ş g a r l ı , Dîvan, I, 424.

¹⁴² K â ş g a r l ı , Dîvan, II, 372. Misafir yemeği (*Konak aşısı*) için ayrıca bk. A b d u l k a d i r İ n a n , Kazak - Kırgızlar'da «Yegenlik Hakkı» ve «Konak Aşısı» Meseleleri, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, 290.

¹⁴³ K â ş g a r l ı , Dîvan, I, 259.

¹⁴⁴ K â ş g a r l ı , Dîvan, II, 317.

kadıdır¹⁴⁵. Kadın kurtulduğu zaman hafifledi manasına «yenidi» denirdi¹⁴⁶.

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde doğumla ilgili bir çok cümlelerin geçmesinden^{146a}, çocuk doğumunun aile hayatında büyük bir yer işgâl ettiği sonucuna varılabileceği gibi, Türk toplumunda pek fazla nüfus artışı olduğuna da hükümlenabilir.

Bir kadın doğurduğu zaman; ebeden «tilki» mi yoksa «kurt» mu doğdu diye sorulurdu. Bu soru ile kız mı, yoksa oğlan mı doğdu demek istenirdi. T ü r k l e r aldattığı ve yaltaklandığı için kıza, t i l k i; yiğitliği dolayısıyla de erkek çocuğa k u r t derlerdi¹⁴⁷. Ne şekilde ifade edilmiş olursa olsun, bu bilgiden, T ü r k l e r'in erkek çocuk sahibi olmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

İkiz doğum oluyordu ki, buna bugünküne yakın olarak «ikkiz oğlan» deniyordu¹⁴⁸. Çocuk içinde bulunduğu torba (kap) ile birlikte doğarsa, uğurlu sayılır ve böyle doğan çocuğa «kaplı oğul» denirdi¹⁴⁹. Adamın çocuk için bazan süt nine tuttuğu oluyordu¹⁵⁰. Keza babanın kendi oğlunu hadım ettiği veya hadımlığa nisbet ettiği vaki-dir¹⁵¹. Oğlunun babasının canını sıktığından söz edilmekte¹⁵², fakat çocuğun anayı veya babayı mesud ettiğinden pek söz edilmemektedir. Halbuki, İ r a n l ı S e l ç u k l u veziri A m î d ü'l-M ü l k K ü n d ü r i'nin evlâtlık edindiği bir T ü r k çocuğunu nasıl sevdiğini ayrıca söz konusu etmiştik (bk. Vezirlik).

¹⁴⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 429.

¹⁴⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, aynı yer.

^{146a} Gerçekten ,meselâ, kadının doğurmak üzere olduğundan (K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 36) ve doğurduğundan (ayn. eser, I, 429; II, 80; III, 91, 92) veya kurtulduğundan (K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 121, 233), emzikli kadından (K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 509), emzikli kadının iştahlı olduğundan (K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 153) söz edilmektedir.

¹⁴⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, aynı yer.

¹⁴⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 143.

¹⁴⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 146.

¹⁵⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 144.

¹⁵¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 337.

¹⁵² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 291.

G. K Ö L E

Aile hakkında yukarıdan beri verilen bilginin eksiksiz olması için, ailenin tamamlayıcı bir unsuru olan köle ve cariyelerden de söz etmek gerekmektedir. Önce köleyi ele alalım.

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde köleye «*kul*» denmektedir¹⁵³ ki, bugün de kullanılan bir kelimedir. Bundan başka, yüzleri parlak olduğu için kölelere «*ayas*» da denirdi¹⁵⁴. Kölelere farklı adlar da veriliyordu: Meselâ S ü l e y m a n'ın kısaltılmışı olması gereken S ü l ü gibi¹⁵⁵.

Erkek ve dişi farkı gözetmeksizin kölelere «*karabaş*» adı da veriliyordu¹⁵⁶.

Köle, T ü r k a i l e hayatında oldukça büyük bir yer işgal etmektedir.

T ü r k l e r kölelere iyi bir gözle bakmıyorlardı: Galiba, hor görülme istenen veya iyi karakter sahibi olmayan kimseye, köle huy-lu veya köleye benzeyen adam deniyordu¹⁵⁷. Nitekim, K â ş g a r l ı nın eserinde köleye iyi muamele edildiğine dair hemen hemen hiç bir bilgi yoktur. Aksine, kölelere pek kötü davranılıyordu. Sahibi kölelerini horlamakla, aşağılamakla kalmıyor¹⁵⁸, ona küfrediyordu. Küfredildiği zaman en çok kullanılan kelime «*alçak*», «*sefil*» mânasına gelen «*kaşanğ*» kelimesi idi¹⁵⁹. Sahibinin kölesini dövdüğü oluyordu¹⁶⁰. Hattâ, bir yerde adamın kölesini çok dövdüğünden söz edilmekte-

¹⁵³ K â ş g a r l ı, *Dîvan Dizini*: «*kul*».

İ s l a m'da, bu arada T ü r k l e r'de «*kölelik*» müessesesi hakkında fikir edinmek için şimdi bk. R. B r u n s c h v i g, *Abd mad.*, E P, I, 24-40; D. S o u r d e l l, *Ghulâm*: I - The Caliphate, E P, II, 1079-081; C. E. B o s w o r t h, *Ghulâm*: II - Persia, E P, II, 1081-4; P. H a r d y, *Ghulâm*: III - India, E P, II, 1084-1085; H. I n a l c ı k, *Ghulâm*: IV - Ottoman Empire, E P, II - 1085 - 1091.

¹⁵⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 123.

¹⁵⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 232.

¹⁵⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 222.

¹⁵⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 128 : «*kulsığ er*».

¹⁵⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 427.

¹⁵⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 370.

¹⁶⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 268.

dir¹⁶¹. Çok defa kölenin nasıl dövüldüğü kaydedilmektedir : Sahibi kölesini tekmeliyordu;¹⁶² yanağına¹⁶³ veya kulağının altına (tokat) vuruyordu¹⁶⁴. Sahibinin kölesini (başkasına) tokatlattığı oluyordu¹⁶⁵. Bir yerde adamın kölesini dövmeğe hazırlandığından söz edilmektedir¹⁶⁶.

Galiba bu kötü davranışa dayanamayan köle, bazen kaçmayı başarıyordu¹⁶⁷. Her halde kaçmasını önlemek için sahibi kölesini bağlıyordu¹⁶⁸ veya bazan da her halde kaçan köle için sahibi pusu kuruyordu¹⁶⁹. Sahibi yakaladığı veya cezalandırmak istediği kölesinin boyuna «*bohsuk*» denen lâle geçiriyordu¹⁷⁰. Yalnız kölenin kendisi kaçmıyordu, bazan başka birinin de köle kaçırttığı oluyordu¹⁷¹.

Köle, — kendi değerini efendisine ödeyerek — azad edilebiliyordu¹⁷².

Söylemeğe hâcet yoktur ki, köle ne kadar yersiz olursa olsun, sahibinin her emrini yerine getirmek zorunda idi. Meselâ, bir yerde adamın kölesini suda yüzdürdüğünden söz edilmektedir¹⁷³.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi, T ü r k l e r'in köleye pek kıymet vermediğini göstermiştir sanırız.

H. C A R İ Y E

Cariyenin evlenme hayatında oynadığı rolü yukarıda söz konusu etmiştik. Cariyeyi burada aile müessesesinin tamamlayıcı bir unsuru olarak ele alacağız.

¹⁶¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 10.

¹⁶² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 3.

¹⁶³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 336.

¹⁶⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 409.

¹⁶⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 338

¹⁶⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 152.

¹⁶⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 263.

¹⁶⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 268.

¹⁶⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 385.

¹⁷⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 465.

¹⁷¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 305.

¹⁷² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 85.

¹⁷³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 180.

Cariyeye ne gözle bakıldığını, daha onlara verilen adlardan anlamak mümkündür: Cariyelere kendisiyle «*avunulan*» mânasına «*avunçu*»¹⁷⁴; veya Çin ipeği demek olan «*Kaçaç*» adı veriliyordu¹⁷⁵. Bundan başka onlara «*As*»¹⁷⁶, «*kırnak*»¹⁷⁷ ve «*künğ*»¹⁷⁸ de deniyordu. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Suvarylalar cariyeye için «*yaluguk*»¹⁷⁹ kelimesini kullanıyorlardı.

Cariyenin aile hayatındaki rolünü ve görevini daha açık olarak gösteren bilgilere sahibiz. Yatağa alınacak yetişkin cariyeye «*yinçek kız*»¹⁸⁰ veya «*yinçke kız*»¹⁸¹ deniyordu. O (adamın) kızı odalık edindiğinden söz edilmesi de¹⁸² cariyeye hakkındaki bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Adamın cariyesini başkasına geçici olarak peşkeş çektiği oluyordu¹⁸⁵.

Cariyenin yalnız erkeğin keyfine tâbi bir mal olduğunu sanmamalıdır. İktisadî hayatta görüldüğü gibi, sahibi olan erkek ip eğirtmek suretiyle aile ekonomisinde cariyeden faydalanıyordu¹⁸⁴.

Giyim — kuşamda görüldüğü gibi, cariyenin bilezik takdığı oluyordu¹⁸⁵.

Selçuklu imparatorluğu vezirlik makamında bulunan Amîdü'l-Mülk Kündür'in pek çok sayıda cariyesi olduğunu görmüştük¹⁸⁶. Cariyelerin efendilerine olan bağlılıkları

¹⁷⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 134.

İslâm'da ve Türklerde cariyeye için bk. R. Brunshvig, 'Abd mad., EP, I, 24 vdd.

¹⁷⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 285.

¹⁷⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 80.

¹⁷⁷ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 473.

¹⁷⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 82, 186, 248; III, 428.

¹⁷⁹ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 385.

¹⁸⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 326.

¹⁸¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 380.

¹⁸² Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 450.

¹⁸³ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 186.

¹⁸⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 428.

¹⁸⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 82.

¹⁸⁶ Bk. Mehmed Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani: «Vezirlik» bahsi*.

hakkında yine K ü n d ü r î misâl olarak verilebilir: Görüldüğü gibi, K ü n d ü r î'nin cariyeleri efendileri öldürülmeğe götürülürken, karısı ve kızından farksız olarak, matem tutmuşlardır. Nitekim, görüldüğü gibi, kölelerin kaçtığından söz edildiği halde, cariyelerin kaçtığına dair hiç bir bilgiye sahip değiliz. Öte yandan, cariyelere kölelere yapıldığı şekilde kötü davranıldığına da rastlamıyoruz. Yalnız cariyenin bittin ve bite benzer şeylerden kaçındığından söz edilmesi¹⁸⁷, cariyenin giyim — kuşamında olduğu gibi, bakımında da farklı muameleye tâbi tutulduğunu göstermektedir.

I. A İLEDE SEVGİ VE C İNS İ HAYAT

T ü r k l e r'de sevgi gösterileri pek ilgi çekicidir. Verilen örneklerden anlayabildiğimize göre, bu sevgi gösterilerinin çoğu evlilik dışı olmaktadır. Daha açıkçası, T ü r k toplum hayatında namuslu aile hayatı süren kadın ve erkeklerin yanında, kötü yola sapmış kadınların ve erkeklerin sayısı hiç de az değildir.

T ü r k l e r, kadının naz ve işvesine «*kılınç*» adını veriyorlardı¹⁸⁸. Erkek düşkününü kadına, «*ersek*»¹⁸⁹; daha ileri giderek işi eyleme götüren ve başka birisiyle sevişen kadına — bugün de kullanılan bir deyimle — «*oynaş*»¹⁹⁰; nihayet büsbütün ortaya düşmüş kadına da «*ekek işler*» deniyordu¹⁹¹. Bu tipler dışında «*sürtük işler*» denen sürttüren, sevicî kadın tipi de vardı¹⁹².

T ü r k l e r'de sevgi, tamamiyle fizikî bir mahiyet taşımaktadır: «*ben ona ısındım*»¹⁹³; «*gönlüm ona aktı*»¹⁹⁴; «*onlar ikisi seviştiler*»¹⁹⁵

¹⁸⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, terc. B. A t a l a y, II, 248.

¹⁸⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 374.

¹⁸⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 56. Bu gün yaşlı kadınlar hâlâ «*kocasak* (kocaya düşkün kadın) kelimesini kullanmaktadırlar.

¹⁹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 120.

¹⁹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 78; 153: «*ekeklik*»

¹⁹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 477.

¹⁹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 201.

¹⁹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 125.

¹⁹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 102.

gibi normal sayılabilecek tek taraflı veya karşılıklı sevgi gösterileri yanında, meselâ «kadın ersedi»¹⁹⁶ (kadının canı erkek istedi); «kadın orospu oldu»¹⁹⁷ cümleleri geçmektedir.

Erkeğin cinsi hayatı daha coşkunun görünmektedir. K â ş g a r l ı M a h m u d, «erkeğin tenasül âleti kalktı» cümlesini kaydetmektedir¹⁹⁸. Bundan sonra erkeğin kadınla cinsî münasebette bulunduğu sadece dört cümle ile belirtildiği halde¹⁹⁹, kız bozma olaylarını belirten beş cümle vardır²⁰⁰. Bunlardan sadece «adam kıızı bastı»²⁰¹ cümlesinde zor kullanıldığı görülmektedir. Öteki cümlelerden zor kullanıp kullanılmadığını çıkarmak mümkün olmuyor. Bu bilgi, yukarıda söz konusu ettiğimiz evlenmede bâkire kız bulmanın zorluğunu ve bâkire kız almaya neden bu kadar önem verildiğini göstermiştir sanırız.

Cariyeye de zorla tecavüz ediliyordu²⁰². Yukarıda görüldüğü gibi, bazan adamın cariyesini başkasına peşkeş çektiği oluyordu²⁰³. Bunun yalnız cariyeye inhisar etmediği, bazan kadının da aynı muameleye bırakıldığı görülmektedir²⁰⁴.

Toplumda, az da olsa, homoseksüelliğin bulunduğunu görüyoruz. Dikkati çeken nokta, bu husustâ geçen iki cümleden birinde, oğlana zorla fenalık edildiğinin kaydedilmesidir²⁰⁵. Öteki cümlede ise «(o) oğlana fenalık yaptı» deniyor²⁰⁶ ve zorla olup olmadığı belirtilmiyor. Diğer taraftan, tıpkı kadın ve cariyelerde olduğu gibi, o (adamın) oğlanı başkasına peşkeş çektiği oluyordu²⁰⁷.

¹⁹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 314.

¹⁹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 156.

¹⁹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 201.

¹⁹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 401 ve II, 22 : «er uragutnı sikti»; II, 107, 121.

²⁰⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 382; II, 10, 25; III, 265, 338.

²⁰¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 10.

²⁰² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 259.

²⁰³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 186,

²⁰⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 309 : «Uragutnı sikitti» = kadını düzdürdü»

²⁰⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 259 : «Oglanığ küçedi».

²⁰⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 298 : «oglanığ kötledi».

²⁰⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 348 : «ol oglanığ kötletti».

IV

SOSYAL TABAKALAR

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi ile Selçuklu devri Türk toplumunu «şakulî» (*vertical*) bir tahlile tâbi tuttuk. Şimdi de aynı toplumu «ufkî» (*horizontal*) bir tahlile tâbi tutarak, fertlerin sosyal tabakalardaki yerlerini belirtmeğe çalışalım.

Türk toplumu esas itibariyle iki tabakadan meydana gelmiştir :

- 1) Beyler
- 2) Kara halk

Bu tasniften anlaşılıyor ki, devlet otoritesini ve siyasî hâkimiyeti elinde bulunduran tabaka, aynı zamanda en yüksek sosyal tabakayı teşkil etmektedir. Bu noktaya yukarıda da temas etmiş, bu tasnifin esas itibariyle Selçuklu İlahî'nin hâkim oldukları bütün ülkeler için geçerli olduğunu göstermiştik.

Beyler de kendi aralarında başlıca iki guruba ayrılıyorlardı :

- 1) Büyük beyler
- 2) Küçük beyler²⁰⁸.

Beylerin hâkimiyetlerinin menşei Tanrı olduğuna göre²⁰⁹, hükümdarlar da beyler kategorisine girmektedir. Fakat, Kâşgarlı Mahmu d'un eserinde bu hususta açıklık yoktur. Yalnız bir yerde beyin, il (vilâyet) aldığından söz edilmektedir²¹⁰. Buna göre hüküm vermek gerekirse, büyük beyler arasında birden fazla ile hâkim olan-

²⁰⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, terc. R. R. Arat, 296. Beyler hakkında, destanlara göre, türlü yönlerden bilgi edinmek için bk. Mehmet Kaplan, *Türk Destanında Alp Tipi*, Z. V. Togan'a Armagan, İstanbul, 1950 - 55, s. 204 - 213.

²⁰⁹ Yusuf Has Hâcib, II, 425; Nitekim, *Kutadgu Bilig*'de hükümdar bazan «ilig» (meselâ bk. I, s. 253), bâzan da sadece «beğ» (bk. II, 392) olarak geçmektedir.

²¹⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*; terc. B. Atalay, I, 168.

lar bulunmaktadır. Şu halde biraz yukarıda ele almış bulunduğumuz b u d u n b e y'inden söz etmek her zaman mümkündür. Buna göre, küçük beylerin de devlet hizmetinde general olarak buldukları veya b o y başbuğu oldukları ileri sürülebilir.

A. BÜYÜK BEYLER

Beyin buyruğu altında bulunan vilâyete B e g i l i denmesinden²¹¹ ve «*beg ilini = vilâyetini düzeltilti*»²¹² cümlesinin geçmesinden, b ü y ü k b e y l e r'in selâhiyetlerinin hududu hakkında fikir edinilebiliyor. Diğer taraftan, köylere ve çadır halkına emir vermelerinden anlıyoruz ki, b e y l e r her türlü halkı idare etmektedirler²¹³. B e y'in şehirde kışladığından söz edilmesi de gösteriyor ki, bazı b e y'ler göçebe b o y'ların başıdır²¹⁴. Bazan g ö ç e b e b o y b e y l e r i bir yeri «o r d u» edinerek yerleşiyordu²¹⁵.

Görünüşe göre, b ü y ü k b e y l e r de kendi aralarında yukarıdan aşağıya doğru derecelere ayrılmakta ve her derecede bulunan b e y'in ayrı bir lâkabı veya unvanı bulunmaktadır. Bizî, bu unvan ve lâkab sahiplerinin b e y'ler sınıfına dahil edilebileceği neticesine sevkeden sebep, K â ş g a r l ı M a h m u d'un, eserinde, «*tarhan*» kelimesinin b e y demek olduğunun kaydedilmesidir²¹⁶. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde geçen unvan ve lâkabları buna kıyas ile b e y'ler sınıfına dahil etsek bile, unvan sahiplerini derecelerine göre bir sıraya sokmak — elde kâfi bilgi bulunmadığı için — mümkün görünmemektedir. Bununla beraber bu hususta şöyle bir deneme yapılabilir :

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde — b ü y ü k b e y l e r sınıfına sokulabilecek olan — unvan sahiplerinden bazılarının h a k a n'dan başlayarak kaçınıcı dereceyi işgal ettikleri belirtilmiştir.

²¹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 48.

²¹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 9.

²¹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 313.

²¹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvân*, I, 296.

²¹⁵ K â ş g a r l ı, *Divan*, I, 22.

²¹⁶ K â ş g a r l ı, *Divan*, I, 436.

K â ş g a r l ı'ya göre, meselâ halktan olup vezirlik vazifesini gören «y u ğ r u ş» unvanını alan kimse, h a k a n'dan bir derece aşağı idi. Kendisine siyah ipekten bir «çetr» verilir ve yağmurda - karda ve sıcakta başının üstünde tutulurdu²¹⁷. Sonra «y a b g u» veya «y a f g u» gelmektedir. K â ş g a r l ı bu kelime için «*halktan olup haktan iki derece aşağı bulunan kişiye verilen lâkab*» demektir²¹⁸. H a k a n'ın oğulları olan t i g i n'lerin de en az aynı derecede bulunmaları pek muhtemeldir²¹⁹.

Diğer taraftan, yine K â ş g a r l ı M a h m u d, t i g i n'den bir derece aşağı olana «ö g e» veya «ö k e» dendiğini açık olarak kaydetmektedir²²⁰. Halktan olup, yaşlı, tecrübeli, akıllı b u d u n b e y l e r i'ne «ö g e» deniyordu²²¹. Yine o, başka yerlerde geçen «ö k e t e g i t i» «*halkın büyüklerine ve hükümdar oğullarının küçüklerine verilen ad*» şeklinde tarif etmektedir²²². Böylece, bunu da en az ö g e l e r derecesinde kabul etmek mümkündür. Ancak ortaya, ö g e'lerle ö g e t e g i t'in y a b g u ile münasebetini tâyin etmek mes'elesi çıkıyor. Gördük ki, y a b g u da, tıpkı bunlar gibi h a k a n'dan sonra ikinci dereceyi işgal etmektedir. Y a b g u'ların halktan yetişenlerin lâkablari olduğu açıkça belirtildiğine göre, onun hükümdarlık soyundan oldukları bilinen t i g i n'lerle, ondan bir derece aşağı olduğunu kabul ettiğimiz ö g e t e g i t'lerin üstüne çıkmaları düşünülemez. Geriye kalan tek ihtimal, ö g e, ö g e t e g i t ve y a b g u'ların aynı dereceyi işgal ettiklerini kabul etmektir. Galiba bundan da başka çare yoktur.

Hükümdar (*melik*) dan sonra üçüncü dereceyi «t ü k s i n» lâkabını taşıyan b e y'in işgal ettiği K â ş g a r l ı M a h m u d tarafından açıkça kaydedilmektedir²²³.

²¹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 41. «Yuğruş» unvanı için bk. F. K ö p r ü l ü THM.

²¹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, trc. B. A t a l a y, III, 32. Bk. Z. V. T o g a n, *Ibn Fadlân's Reisebericht, Leipzig*, 1939, s. 140. Şimdi bk. B a h a e d d i n Ö g e l, *Die Yabghu - Würde bei den Köktürken und Wiguren*, TAJ, 1 - 6.

²¹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, trc. B. A t a l a y, I, 355 v.d.

²²⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 90.

²²¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 11, 48, 90, 310, 356.

²²² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 356.

²²³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 434.

Bunlardan sonra « i n a l » ve « t a r h a n » gelmektedir, K â ş g a r l ı M a h m u d ' a göre, anası h a t u n (*prenses*), babası kara halktan olan gençlere « i n a l » adı verilmektedir²²⁴. T a r h a n ' ın, b e y demek olduğu malûmdur²²⁵.

Verdiğimiz bu bilgiye göre şöyle bir sıralama yapmak mümkündür :

- 1) H a k a n ve h a n (Selçuklular'da sultan)
- 2) Y u ğ r u ş (Selçuklular'da vezir) ve « t i g i n »
- 3) Ö g e , ö g e t e g i t ve y a b g u
- 4) İ n a l
- 5) T a r h a n^{225a}.

K ü ç ü k b e y l e r için herhangi bir dereceleme imkânından mahrumuz.

Yalnız kadınların da kendi aralarında bir takım sosyal tabakalara ayrıldığı dikkati çekmektedir :

Erkeklerdeki sosyal hiyerarşide olduğu gibi, kadınların sosyal tabakalaşmasında da hatun başta gelmektedir. Hatun kelimesinin başına bazen « o g l a g u = (*bolluk içinde yetişmiş*) » kelimesi getirilerek « o g l a g u h a t u n » deyimini meydana getirilir ki²²⁶ prenses demektir. Bununla esas hatun arasında ne fark olduğunu bilmiyoruz. Yalnız asaletle servetin birleştiği dikkati çekmektedir. H a t u n ' u « k u n ç u y » takibetmektedir. K â ş g a r l ı M a h m u d ' a göre, bu, h a t u n ' dan bir derece aşağıda bulunan bir prensistir²²⁷.

²²⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 122.

²²⁵ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 436. « *Tarhan* » unvanı hakkında şimdi bk. W. E b e r h a r d , *Conquerors and Rulers*, Leiden 1970, s. 152, not : 1. Ayrıca bk. B. Ö g e l , *Mitoloji*,

^{225a} G ö k t ü r k l e r ' de makamlar ve sıralanmaları için bk. L i u , ad. geç. eser, s. 41. O ğ u z l a r D e v l e t i için bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 4-5 (İ b n F a d l â n ' a istinaden).

²²⁶ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, trc. B. A t a l a y , I, 138.

²²⁷ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 240.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilginin dikkati çeken tarafı, halk tabakasından beyler sınıfına geçişin gayet kolay oluşudur. Zira, hakan ve tigin müstesna, geriye kalan yuğruş, yabgu, öge, tüksin ve tarhan unvanına ve lâkabına sahip beyler halktan beyler tabakasına geçmişlerdir. Demek ki, gerekli vasıfları ve kabiliyeti olan herkes, sosyal durumunu düzeltip beyler sınıfına dahil olabiliyorlardı. Zaten, Türk toplumunda aşağıdan yukarıya doğru bir yükselme gayretinin bulunduğu görülmektedir. Meselâ, kadın (uragut = avrat) ın prenses gibi süslendiği belirtilmektedir²²⁸. Kadının, önünde yürüyen hadımağası edindiğinden söz edilmesi²²⁹ bu yolda sarfedilen bir gayretin başlangıcı sayılabilir. Bu durum şüphesiz, erkeklere de teşmil edilebilir. Nitekim, adamın uşak sahibi olduğu kaydedilmektedir²³⁰. Bu hususta aşağıda bilgi verilecektir.

Bey olmaya namzet kimseler halk tarafından önceden farkediliyor ve bey vasıflarına sahip birisi için «*bu adamın huyu bey huyuna benziyor*» deniyordu²³¹. Görünüşe göre, beyler sınıfına yükselen kimse için «*adam (er) köklendi*» = «*asil oldu deniyordu*»²³².

Esasında satın alınmış bir kölenin de bey olabildiği görülmektedir²³³. Nitekim, iyi olma, asaletten daha değerli sayılmaktadır²³⁴. Kutadgu Bilig'de sabırlı olan²³⁵, (devlete) iyi hizmet eden kulun²³⁶ da beylik mertebesine erişeceği belirtilmektedir.

²²⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 206.

²²⁹ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 265.

²³⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 313.

²³¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 128 : «*Bu er ol begsîğ*».

²³² Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 253 .

²³³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, 361 (4999 - 5000) : «*Bey'in emrini yerine getirmek, riayet için vacibtir. Büyük ve küçük onu duyan herkes bu emre riayet etmelidir. Bu bey satın alınmış köle dahi olsa, onun hem kendisine, hem emrine riayet göstermelidir*».

²³⁴ Yusuf Has Hâcib, II, 256 (3507) : «*Nereye gidersen git, yalnız iyi ol; soya, asalete bakma; kendine iyilik ara*».

²³⁵ Yusuf Has Hâcib, II, 53 (588).

²³⁶ Yusuf Has Hâcib, II, 55 (612).

1 — Beylerin Yaşayışları ve Karşılıklı Münasebetleri

Göçebe boy ve budun beyleri'nden şehirde kışlayanlar oluyordu²³⁷. Diğer taraftan, göçebe boy ve budun beyi iken, bir yeri «ordu» edinerek, yerleşik hayata geçen beyler de vardır²³⁸.

Beyler'in yaşayışı toplumdaki seviyelerine uygundu. Şu halde belyerin yaşayışları halkın yaşayışından ayrı idi.

Önce beyler'in birbirleriyle olan münasebetlerini görelim :

Halk gibi, beyler de birbirlerine hediyeler veriyorlardı. Meselâ, ilkbaharda gelen — kılkuş adlı ördeğe benzer — bir kuşu beyler birbirlerine armağan ediyorlardı²³⁹. Bu, bizi beylerin kendi aralarında dışa kapalı bir hayat sürdürdükleri neticesine götürebilir.

İki beyin barışıklık haline «i l» deniyordu; ve «iki bey biriyle barıştı» cümlesi²⁴⁰ beylerin her zaman iyi münasebet halinde bulunmadıklarını göstermektedir. Nitekim «o bey öteki bey'le uyuşmamıştır», cümlesi²⁴¹, beylerin aralarındaki ihtilâfların veya çarpışmaların her zaman barış ile neticelenmediğine delâlet etmektedir. Verdiğimiz bu kısa bilgi bile, beyler arasında savaş halinin barış içinde yaşadıkları zamandan daha fazla olduğunu göstermeğe kâfidir.

2 — Beylerin Askerî Faaliyetleri

Beyleri en çok meşgul eden mes'elelerin başında askerî faaliyetler gelmektedir. Askerlerine iyi bakıp, hoş tutmasından²⁴², ok attırmak suretiyle talim yaptırmasından²⁴³, askerini toplayıp²⁴⁴ düşmana

²³⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, terc. B. A t a l a y, I, 22.

²³⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 296.

²³⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 337.

²⁴⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 49.

²⁴¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 424.

Bu hususta ayrıca bk. M e h m e d K a p l a n, *Türk Destanında Alp Tipi*, Z. V. T o g a n'a Armağan, s. 207.

²⁴² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 199.

²⁴³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 260.

²⁴⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 19.

akıncı²⁴⁵ veya asker göndermesine²⁴⁶, Şehri kuşatmak istemesine²⁴⁷, veya kuşatmasına²⁴⁸ kadar beyleri çeşitli askeri işler meşgul etmektedir. Bey'in il bastığından²⁴⁹ ve düşmanını yendiğinden²⁵⁰ söz edilmesi, bir kısım beyle r'in kendi başlarına sefere çıkma yetkisinin bulunduğunu göstermektedir. «Bey'i düşman bastı»²⁵¹ cümlesi, bey'in her zaman başarılı olmadığını delilidir.

«Han bey'e askerini toplattı» cümlesi ise²⁵² bir kısım beyle r'in bağımsız olmadıklarını, han'ın hizmetinde veya emrinde bulduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

3 — Beylerin Barış Zamanındaki Faaliyetleri

Bey, savaş hazırlığı yapmadığı ve savaşa çıkmadığı sıralarda yerleştiği şehirdeki sarayında, eğer yerleşik hayata geçmemişse çadırında yorgunluğunu çıkarmak için dinleniyor²⁵³, ya da birisine uğruyordu²⁵⁴. Görülüyor ki, Kâşgarlı Mahmud beyle r'in her hareketine değer vermekte ve onları adım adım takibetmektedir.

Görünüşe göre, barış zamanında avlanma da beyle r'in günlük hayatlarında oldukça vakitlerini alıyordu: «Bey ava çıktı»²⁵⁵; «bey av avladı»²⁵⁶; «bey kuş avladı»²⁵⁷ cümleleri buna misâl olarak verilebilir.

²⁴⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 212.

²⁴⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 271.

²⁴⁷ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 302.

²⁴⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 178.

²⁴⁹ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 10.

²⁵⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 420.

²⁵¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 10.

²⁵² Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 190.

²⁵³ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 304: «Beg aruklandı». Alp Arslan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in esir alındığını, çadırında savaş yorgunluğunu çıkarırken meşhur kumandanı Güherrâyin'den öğrenmişti. Bk. M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, «Batı Siyaseti» bahsi.

²⁵⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, trc. B. Atalay, I, 274: «Beg angar ogradı».

²⁵⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 81.

²⁵⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 287.

²⁵⁷ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 299.

4 — Beyler'in Halk ile Münasebetleri

Hükümdarlar (*mülük*) sefere çıkarken, kendilerine (halk tarafından) yiyecek maddeleri ve kumaşlar hediye edilmesi âdeti. Bu türlü hediyeye «*tanğuk*» deniyordu²⁵⁸. Bu çeşit hediyelerin sefere çıkan beylere de verildiği şüphesizdir. Asıl beylere mahsus hediye «*artut*» adını taşıyordu. At ve ata benzer şeyler beylere sunulduğu zaman, bu kelime kullanılırdı. Aynı kelime sonradan her türlü armağan için kullanılır olmuştur²⁵⁹.

Bey'in maiyetiyle, bu arada halkla münasebeti «*tartıgçı*» denilen bir davetçi (*dâî*) vasıtasıyla oluyordu. Bey, böyle birisini gönderince «*bey'den tartıgçı geldi*» deniyordu²⁶⁰. Önemli bir iş çıktığı zaman, gelmeleri için bey'in köylere ve obalara, her halde tartıgçı vasıtasıyla gönderdiği habere «*çalıj*» adı veriliyordu²⁶¹.

Bey'e karşı halkın davranışı hakkında da ilgi çekici bilgiye sahibiz: Huzura kabul edilen veya beyi gören kimse²⁶², bey'in önünde diz çöküyordu,^{262a} ve baş eğiyordu²⁶³.

Bey'e saygı başka şekillerde de tezahür ediyordu: «*O (adam) bey'e tapındı = hizmet etti*»²⁶⁴; «*O (adam) bey'i alkışladı, övdü*»²⁶⁵; veya «*bey alkışlandı*»²⁶⁶ gibi cümleler misâl olarak verilebilir.

²⁵⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 365.

²⁵⁹ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 109.

²⁶⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 462.

²⁶¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 374 - 5.

²⁶² Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 157.

^{262a} Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 21, 22, 154; III, 375.

²⁶³ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 375. Bey'in huzurunda nasıl durulduğuna dair daha tam bir bilgi almak için bk. Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, trc. R. R. Arat, II, 294 : 1) Göz yerde, kulak baş köşede = beğde;

2) El kavuşturma;

3) Ayakları bitişirme;

4) Sağ eli sol el üstüne koyma.

Hazarlar'da «*yere kapanma*» için bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, s. 263.

Bulgarlarda saygı gösterisi için bk. Z. V. Togan, *ad. geç. eser*, s. 78 - 9.

²⁶⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, trc. B. Atalay, II, 140.

²⁶⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 97.

²⁶⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 249.

Esasında XI. asırda Türkler'de bir nevi bey kültürünün bulunduğu Kutadgu Bilig'de geçen şu cümlelerden açıkça anlaşılmaktadır: «*Bey'in sözü kapalı gönülleri açar*»; «*Beyler kul'a iltifat ederlerse, kul bunu hayatı boyunca unutmaz*»; «*Âdil Bey'in yüzünü gören kutlu olur*»²⁶⁷.

Görünüşe göre, nâdir de olsa, halktan bir kimsenin bey'le bir sırada, bir derecede oturduğu oluyordu²⁶⁸.

Bey'in (halktan) birisini ululama²⁶⁹ veya birisine unvan (ad) verme²⁷⁰ yetkisi vardı. Diğer birisi, bey sayesinde işinin düzeldiğinden söz etmektedir²⁷¹. Galiba bu sebeple «*bey'in gelmesi yaklaştı*»²⁷² demek suretiyle, bey'in gelişi sabırsızlıkla beklenmektedir.

Buna karşılık, bey, istediği zaman birisini yanında mevkuften alakoyabilir veya bu sırada kendisine bir iş gördürebilirdi²⁷³. Bey, halkı angaryaya tâbi tutabilirdi. Meselâ, *raiye*'nin yük hayvanlarını alarak, üzerlerine parasız yük yüklettirebilirdi²⁷⁴.

Görünüşe göre, toplum hayatında rüşvet de epey rol oynuyordu: «*onun (o adamın) bey'e rüşvet olarak bir şey verdiği*»²⁷⁵ kaydedilmektedir. Rüşvet kelimesi atasözüne kadar girmiştir. Meselâ, bir atasözünde «*kalm bulutu tipi sürer, karanlık işi rüşvet açar*» denmektedir²⁷⁶. Görülüyor ki, sırasına göre rüşvet verilmesi tavsiye edilmektedir.

«*Bey'in birinin boynunu vurdurduğu*»²⁷⁷ görülmektedir. Kutadgu Bilig bu bağ vurmanın sebebini de açıklamaktadır:

²⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, trc. R. R. Arat, 234 (3183); 253 (3465).

²⁶⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, trc. B. Atalay, II, 218.

²⁶⁹ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 314.

²⁷⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 78.

²⁷¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 53.

²⁷² Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 89.

²⁷³ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 376.

²⁷⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 451.

²⁷⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 326.

²⁷⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 217.

²⁷⁷ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 298.

«Eğer birisi bey'e saygısızlık gösterirse, bey hiddetlenir ve baş keser, damar deler, kanı emer, içer»²⁷⁸. Bu olaylar beylerin selâhiyetlerinin ne kadar geniş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zaten, «Bey'e ve taşan nehre komşu olma» öğüdü, bey korkusunu pek güzel dile getirmektedir²⁷⁹.

Beyler'in bu cezaları niçin verdikleri Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ın da pek kaydedilmemektedir. Fakat, görünüşe göre, beyler bu cezaları daha ziyade hırsızlıkları, yani ferdin mülkiyet haklarına tecavüzleri önlemek ve mevcut düzeni korumak maksadiyle yapıyorlardı. Zira, Kâşgarlı Mahmud'un eserinin sadece bir yerinde «bey'in onu bir suçu yüzünden yakaladığından» söz edilmesine karşılık²⁸⁰, bey'i meşgul eden birçok hırsızlık vak'alarından söz edilmektedir. Bey'in hırsız tutturması²⁸¹, diğer bir hırsızın elinin ve ayağının bağlanmasını emretmesi²⁸², veya bağlatıp hapsedmesi²⁸³, başka birisine doğruyu söyletmesi²⁸⁴, yukarıda sayılan cezaların çoğunun kimlere uygulandığı hakkında bir fikir vermektedir.

«O bey'in öfkesini yatıştırdı»²⁸⁵ cümlesi, bey'in bazı cezaları tatbikten vazgeçtiğini göstermektedir. Nitekim, bir yerde «bey onun suçunu bağışladı»²⁸⁶. Diğer taraftan, Yusuf Has Hâcib, hiddetlendiği vakit bey'in yanına yaklaşmaması öğüdünü vermektedir²⁸⁷.

Zaten, Bey'in davranışı ve huyu halkı yakından ilgilendirmektedir. «Bey'in gidişi, huyu (yorik) nasıldır?»²⁸⁸ diye sorulması

²⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, trc. R. R. Arat, s. 297 (4099).

²⁷⁹ Yusuf Has Hâcib, II, s. 329 (4546).

²⁸⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, trc. B. Atalay, III, 342.

²⁸¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 174.

²⁸² Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 171.

²⁸³ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 341.

²⁸⁴ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 197.

²⁸⁵ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 428.

²⁸⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 75.

²⁸⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, trc. R. R. Arat, s. 297 (4100). Hiddetli zamanında hükümdara yaklaşmanın itibardan düşeceği ilâve edilğine göre, bu tevsiyenin devlet teşkilâtında çalışanlara yapıldığı anlaşılıyor.

²⁸⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, trc. B. Atalay, I, 378.

başka türlü yorumlanamaz. «*Bu daima suçu başıslayan bey'dir*»²⁸⁹ denmesi, b e y'de aranan vasfın ne olduğunu açıkça göstermektedir. Zaten, bir yerde b e y'in suçtan geçmesinin hakkı olduğu belirtilmektedir²⁹⁰.

Halkın b e y'de görmek istediği asıl vasıf, dürüstlük ve doğruluktur²⁹¹. B e y halka karşı iyi ve âdil olursa, onun faydasının bütün halka dokunacağı kanaati hâkimdi²⁹².

Halkın b e y'in huyunu, tabiatını öğrenmeğe neden bu kadar önem verdiğini halktan bazı kimselerin birbirlerini b e y'e koğulamaları daha iyi anlatmaktadır. Gerçekten, «*O (adam), onu bey'e koğuladı*» cümlesi üç defa geçmektedir²⁹³. Birisinin başka birisini b e y'e şikâyet ettiği²⁹⁴ ve birinin başka birisinin suçlarını b e y'e söylediği²⁹⁵ de oluyordu. Bazan koğulamaya lüzum kalmadan, söz b e y'in kulağına çalınıyordu²⁹⁶.

Bununla beraber, b e y'e dil uzatan kimse bulunduğu gibi²⁹⁷, k u l'un bile b e y'e karşı koyduğu oluyordu²⁹⁸.

İster koğulamalar ve şikâyetler yüzünden, isterse kendi haber alma kaynakları vasıtasıyla olsun, b e y birisini tehdit ediyor²⁹⁹, iki kişiye ayrı ayrı hakaret ediyor³⁰⁰, bir çoklarına kızıyor, çıkışı-

²⁸⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 521.

²⁹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 169.

²⁹¹ Y ü s u f H a s H â c i b, *Kutadgu Bilig*, II, s, 152 (2010) : «*Beg'in dili dürüst ve kalbi doğru olmalı ki, halka faydalı olsun ve güneşi doğsun*».

²⁹² Y ü s u f H a s H â c i b, 239 (3266 ve 3268).

²⁹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, trc. B. A t a l a y, II, 326, 338; III, 376.

²⁹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 397.

²⁹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 227.

²⁹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 150.

²⁹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 134.

²⁹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 292.

²⁹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 64

³⁰⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 54, 301.

yor³⁰¹, nihayet birisine darlıyordu³⁰². «*Bey tehdidine düşme*»³⁰³ diye öğüt verilmesi, b e y korkusunun pek yaygın olduğunu göstermektedir. Nitekim, b e y'in bir kimseyi uzaklaştırdığı³⁰⁴ veya şehirden sürdüğü³⁰⁵, işkence ettiği³⁰⁶ veya ettirdiği³⁰⁷, başka birisinin malını yediği³⁰⁸ ve hattâ birisini ağıladığı³⁰⁹ oluyordu.

B e y l e r'in yalnız fertleri değil, geniş bir topluluğu, meselâ bir b o y'u bile, yağma ettirmek suretiyle, toptan cezalandırdığını yukarıda görmüştük.

B e y'in yetkisi ne kadar sonsuz olursa olsun, halkın zalim b e y'e karşı, nâdir de olsa, direnme hakkının bulunduğu görülmektedir. Çünkü, K u t a d g o B i l i g,de geçen «*Bey iyi olursa, budun da daimâ ona itaat eder, iyi ve güzel tavır ve harekete sahip olur*» ifadesinden³¹⁰, bey iyi olmazsa budunun ona itaat etmemekte mazur olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim, yine aynı eserde b e y'liğin geçici olduğu, yani değiştirilebildiği tezi savunulmaktadır³¹¹. Galiba, gene bu sebeple, halka, satın alınmış köle de olsa, daima b e y'in emrini yerine getirmesi tavsiye edilmektedir³¹².

³⁰¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 38, 238, 240, 249.

³⁰² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 123. Ayrıca anlatıldığı gibi A l p A r s l a n bir *Bâtunî*'yi hizmetine alan kumandan E r d e m'e aylarca dargın kalmıştı. Bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, s. 28, not: 107 de gösterilen yer.

³⁰³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, trc. B A t a l a y, III, 14. Vezir N i z a m ü'l-M ü l k'ün A l p A r s l a n'dan nasıl korktuğunu ayrıca gördük .Bu hususta bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *adı geçen eser*, s. 78 -9.

³⁰⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 290.

³⁰⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 7.

³⁰⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 273. İşkence şekli hakkında bk. K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 190: «*Ayak kıstırma*».

³⁰⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 313.

³⁰⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 249.

³⁰⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 35.

³¹⁰ Y u s u f H a s H â c i b e, *Kutadgu Bilig*, II, 75 (887).

³¹¹ Y u s u f H a s H â c i b, II, 258 (3535): «*(Dünya) birini kendisine bey olarak seçer; fakat bakarsın her gün başka bir beyi çağırmakta devam eder*». Başka bir yerde beylik makamına. T a n r ı'nın getirdiğinden söz edilmektedir (Bk. *ayn. eser*, II, 392 (549 -70)).

³¹² Y u s u f H a s H â c i b, II, 361 (4999 -5000).

B. H A L K

Türk halkı, bir sosyal varlık olarak kendi aralarında başlıca iki sınıfa ayrılıyorlardı :

- 1) Meslek ve zanaat sahibi olanlar,
- 2) Fakirler ve işsizler.

1 — Meslek ve Zanaat Sahibi Olanlar

Halkın meslek sahibi olanları arasında zarif ve kibar olanların üst tabakayı teşkil ettikleri, herkesin, bilhassa gençlerin kibar (*ta-yuk*) olmağa çalıştıkları anlaşılıyor. «Genç kibarlandı, kibar kıyafetine girdi» denmesi³¹³ bunu göstermektedir. «*Taylanğ er*», ince, kibar, güzel, boylu - boslu, rengi parlak, elbisesi temiz adam demekti³¹⁴. Bunun manevî ve maddî yönleriyle ideal bir T ü r k tipi sayıldığı şüphesizdir.

Görünüşe göre, b e y l e r sınıfından birisinin, halk tabakasından sayıldığı oluyordu³¹⁵. Buna karşılık, bir yerde «o, onu bey saydı» denmektedir³¹⁶. Demek ki, meziyetlerine bakarak, birisi başka birisini fiilen b e y'liğe lâayık görmektedir. B e y'in halktan birini misafir etmesi, misafir edilen tarafından iftiharla nakledildiği anlaşılmaktadır. Zira, birisi «*bey beni konuk etti*» demektedir³¹⁷.

«Sagınlığ er» = sağını, sağacak (hayvanı) olan halkın orta tabakasını teşkil ediyordu³¹⁸. Bu tabakaya dahil olan kimse, maddî bakımdan başkasına muhtaç olmuyor demekti.

Diğer taraftan, «O (adam) bey'le bir sırada oturdu» cümlesi³¹⁹, halk arasında b e y l e r tabakasına geçmek için bir gayret bulunduğunun delili olarak alınabilir.

K â ş g â r l ı M a h m u d'un eserinde ziraatla ilgili meslekler başta gelmektedir : T ü r k l e r çiftçilikle meşgul olanlara «*tarığ-*

³¹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, trc. B. A t a l a y, III, 124, 148.

³¹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 386.

³¹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 189.

³¹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 292.

³¹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 339.

³¹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 218.

³¹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 499.

çı» (*tarımcı*)³²⁰, un öğüten kimseye «*üğitiçi*» (*üğütücü*)³²¹; ekmek pişirmeyi ve satmayı meslek edinenlere «*etmekçi*» (*ekmekçi*)³²² adlarını veriyorlardı. Bunu kasaplık takibediyordu. Türkler kasaba «*etçi*» diyorlardı³²³. Koyun südü sağmayı meslek edinenlerin bulunduğu «*Koy sağkuçu*» (*koyun südü sağıcı*)³²⁴ teriminin geçmesinden anlaşılıyor.

Aşçılık da bir meslekti. O zaman aşçılıkla uğraşan kimseye «*sağçı*» deniyordu³²⁵. Şarap satmayı meslek edinenler de vardı. Şarap satıcısı, adını şarap tulumu (*tim*)ndan alıyordu : «*timçi*»³²⁶.

Böylece toplumu beslemek vazifesiyle meşgul olanları görmüş olduk. Şimdi de giyim - kuşam işleriyle meşgul olanları görelim. T ü r k l e r de terziliği meslek edinenlere «*yiçi*»³²⁷; ayakkabı ve çizme dikenlere «*etükçi*» deniyordu³²⁸. Görünüşe göre, deri tabaklama (*erükleme*), ayakkabı imalinden ayrı bir meslekti³²⁹.

Silâh imâli de T ü r k toplum hayatında oldukça yer tutuyordu. Başta «*temürçi*» (*demirci*) gelmektedir. Demirci, kılıç, bıçak ve buna benzer şeyler imâl ediyordu³³⁰. Ok imâl edene «*okçu*» (*okçu*) deniyordu. Okçunun oku doğrulttuğundan söz edilmektedir³³¹. Yay kurmayı meslek edinenlerin bulunduğu «*kurguçu*» (*yay kurucu*) kelimesinin bulunmasından anlaşılıyor³³².

At sürücülere (*at sürgüçü*) nin³³³, kuru bekçileri (*koruğuçü*) nin de bulunduğunu biliyoruz³³⁴. Bunlara odun kesici ve kırıcıyı ilâve etmek gerekmektedir³³⁵.

³²⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 49, 51; III, 242.

³²¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 51.

³²² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 49, 358.

³²³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 48, 49.

³²⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 50.

³²⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 442.

³²⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 136

³²⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 3; III, 216.

³²⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 49.

³²⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 306.

³³⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 268.

³³¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 199.

³³² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 50.

³³³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 51.

³³⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 242.

³³⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 187.

Hem ilâç yapıp, hem tatbik eden kimseye : «emçi» adı veriliyordu³³⁶.

Bu mesleklerle uğraşanlardan başka zanaatkârlar da toplum hayatında oldukça rol oynuyorlardı. Bunların başında «ayakçı» adı verilen kap-kacak imalâtçısı gelmektedir. *Ayakçı*, çanak - çömlek imâl etmekle kalmıyor, bunları sırlıyordu³³⁷.

Kumaş dokumacılarını da zanaatkârlar zümresine dâhil edebiliriz.

T ü r k l e r, kumaş ve benzeri şeyleri dokuyanlara «közek» adını veriyorlardı³³⁸. Esasında el işi san'atı toplumda büyük bir önem taşıyordu. «*Adam san'at (u z l u k) öğrendi*» cümlesi buna delil olarak alınabilir³³⁹. El işleri san'atına kadınlar da katılıyorlardı. Bir yerde kızın altun tellerle ipek kumaş üzerine nakış (ve tasvir) yaptığından söz edilmektedir³⁴⁰. Görünüşe göre, mendilleri süsleyen saçakları erkekler de yapıyorlardı³⁴¹. İşte T ü r k l e r'in uğraştıkları meslekler ve zanaatlar bunlardı. Görülüyor ki, T ü r k l e r'den ticaretle uğraşan hemen hemen yoktur.

2 — Fakirler ve İşsizler

T ü r k toplumunda «Çıgay» adı verilen bir yoksul sınıfı vardı. Bunlar halkın en alt tabakasını teşkil ediyorlardı. Aşağıda sosyal dayanışma ve yardımlaşmada da göreceğimiz gibi, fakirler kendi kaderlerine terkedilmiyorlardı : «O (adam) yoksullara para üleştirdi»³⁴² cümlesi fakirlere yardım edildiğini göstermektedir. Bu yardımların yetersiz olduğu, bir yoksulun kışın çektiklerini tavsir eden bir şiir parçası açıkça ortaya koymaktadır : Ayrıca söz konusu ettiğimiz bu şiir parçasında, yoksulun kışın soğuktan büzüldüğü ve parmaklarının birbirine kavuşmadığı, az ateşle oğunup durduğu, belir-

³³⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 38.

³³⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvann*, III, 296; ayrıca bk. I, 506; II, 246 - 7. 346 : «*Sırlama*»

³³⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 391.

³³⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 253.

³⁴⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 301.

³⁴¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 323.

³⁴² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 214.

tilmektedir³⁴³. Bir T ü r k atasözü (ya ölümle, ya da zamanın değişmesiyle), «*Kırk yıla kadar zengin yoksul bir olur*» demektir³⁴⁴. Bundan anlaşılıyor ki, T ü r k l e r'de, zenginliğin de, fakirliğin de geçici olduğu telâkkisi hâkimdi. Bugün zengin olan yarın fakir düşebilir; bu gün fakir olan yarın zengin olabilir. Bundan servetin kolaylıkla el değiştirdiği neticesine varılabilir.

«*Kalbi yoksul olarak yaratılan bir kimseyi zengin kılmanın imkânı yoktur*» manâsındaki bir şiir parçası³⁴⁵, T ü r k l e r'in maddî zenginlikten ziyade manevî zenginliğe önem verdiklerini göstermektedir.

T ü r k devlet telâkkisi gözönünde tutulacak olursa, S e l ç u k l u hükümdarlarının fakirlere karşı tutumlarının ne olacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu noktalara yazılarımızın muhtelif yerlerinde temas ettik. Burada, meselâ, A l p A r s l a n'ın fakirler için günde 50 koyun kestiğini hatırlatalım³⁴⁶. Bu T ü r k telâkkisine S e l ç u k l u veziri N i z a m ü l - M ü l k de uymuştur³⁴⁷.

Bu yardımlara rağmen T ü r k toplumunda bir dilenci sınıfı vardı. Bunlardan bir zümre kapı kapı dolaşıp dileniyordu. Bunlara «*Karaç*» adı veriliyordu³⁴⁸. Diğer bir tip dilenciye «*umduç*» deniyordu ki, bugünkü türkçe ile u m u c u demekti³⁴⁹.

V

TÜRK TOPLUMUNDA İNSANLARIN KARŞILIKLI MÜNASEBETLERİ

Geniş toplumlarda düzeni koruyucu ve devam ettirici töreler ve yasalar hâkim olabildiği gibi, bazan düzen bozucu hareketler de gö-

³⁴³ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 248.

³⁴⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 249.

³⁴⁵ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 238-9.

³⁴⁶ S a d r ü d - d î n H ü s e y n î , *Ahbâr*, 54; Türkçe trc. 38. Bundan naklen A. K. S. L a m b t o n , *Internal Structure*, 226-7.

³⁴⁷ — ayrıca belirtildiği gibi N i z â m ü l - M ü l k her sokak başında karşısına çıkan fakir bir tereciye her defasında bir kese altın vermişti (bk. S e y f ü d - d î n U k a y l ı , *Âsârü'l-vüzerâ*, s. 208-9.

³⁴⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, trc. B. A t a l a y , I, 445.

³⁴⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 125.

rülebiliyordu. T ü r k toplumunda dayanışmanın ve karşılıklı yardımlaşmanın ne kadar sağlam olduğunu aşağıda göreceğiz. Burada önce toplumdaki insanların normal olmayan münasebetlerini ele alacağız.

A. İNSANLARIN NORMAL OLMAYAN MÜNASEBETLERİ (DÜZEN BOZUCU FİİLLER)

T ü r k toplumunda sarhoş (*esrük*) olanlar vardı. Sarhoşun veya sarhoşların saçmaladıkları iki yerde söz konusu edilmektedir³⁵⁰. Sarhoşlukta kavga eden adam da vardı³⁵¹. Sonra yine toplumda kumar oynayanların bulunduğu, «o (adam) oyunda onu üttü»; «o (adam) benimle para üttü» cümlelerinden anlaşılmaktadır³⁵². Görünüşe göre, bu ve bundan sonra söz konusu edeceğimiz hâdiselerde yoldan azdırıcı insanların rolü vardı³⁵³.

Bazan birisinin başka birinin evini arattığı oluyordu³⁵⁴. Âdeta bu aratmanın neden yapıldığını izah edercesine, iki kişinin birbirinden mal gizlediği ifade edilmektedir³⁵⁵. Zaten, nâdir de olsa, hem de O ğ u z l a r'da hile yapıldığı görülmektedir³⁵⁶.

Toplumda insanlar birbirlerinden mal gizlemekle kalmıyorlar, iki kişi birbirinin malını soyuyorlardı³⁵⁷.

Toplumda hırsızın bulunduğu görülüyor. İki kişinin birbirini hırsızlıkla itham ettiği olduğu gibi³⁵⁸, hırsızın mal soyduğundan³⁵⁹, yine hırsızın adamın malını soyduğundan söz edilmektedir³⁶⁰. Hırsızlık dışında yol kesme vak'alarının olduğu da görülmektedir³⁶¹. Bazan

³⁵⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 105; II, 213; III, 281.

³⁵¹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 116.

³⁵² K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 170, 180.

³⁵³ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 155.

³⁵⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 99.

³⁵⁵ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 224.

³⁵⁶ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 142.

³⁵⁷ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 112.

³⁵⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 75.

³⁵⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 29.

³⁶⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 429.

³⁶¹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 338.

birisinin hırsıza hırsızlığını ikrar ettirdiği³⁶², bazan da iki kişinin birbirinin hırsızlığını meydana çıkardığı oluyordu³⁶³. B e y l e r'in hırsızlara karşı nasıl mücadele ettiklerini yukarıda görmüştük.

Şimdi toplum hayatının başka bir yönünü ele alıyoruz : Toplumda yerme vardı³⁶⁴. Bu, iki kişinin birbirine söğüşmesine kadar yarıyordu³⁶⁵. Bir yerde de «o, ona sövdü» denmektedir³⁶⁶. Bazan birinin başak birisinin yüzüne tükürdüğü de oluyordu³⁶⁷. Bununla yetinmeyip birbirinin saçlarını yakalayanlar da vardı³⁶⁸. Bu arada birisi başkasını dövüp (kurt gibi) ulutuyordu³⁶⁹.

Toplumda bıçaklama ve hançerleme olayları sövüp dövmeden de fazla idi : Birinin ötekini bıçakladığından³⁷⁰, yine birisinin ötekini hançerlediğinden³⁷¹, nihayet iki kişinin birbirine hançer sapladığından³⁷² söz edilmektedir. T ü r k l e r yara izine «tap» diyorlardı³⁷³.

İki kişiyi barıştırmak için aracılık (*muyancılık*) müessesesinin bulunmasına rağmen, T ü r k toplumunu meydana getiren insanlar arasında bu sayılan hâdiselerin olduğu görülmektedir. Taraflardan birisinin «sen bize aracılık et» dediği oluyordu³⁷⁴.

B. TÜRK TOPLUMUNDA İNSAN TİPİ VE KARAKTERİ

Her tip ve karakterde insan bulunması, T ü r k toplumunun geniş çaplı olmasının tabii neticesidir.

³⁶² K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 423.

³⁶³ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 208.

³⁶⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 185.

³⁶⁵ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 107.

³⁶⁶ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 184.

³⁶⁷ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 308.

³⁶⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 215.

³⁶⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 213.

³⁷⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 340.

³⁷¹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 352.

³⁷² K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 217.

³⁷³ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 145.

³⁷⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 179.

Toplumda takdir edilen insan tipi, anlayışlı (*ukuşluğ*), huyu güzel (*açukluğ*)³⁷⁵, itimada şayan (*çm*), dost canlı (*sun*)³⁷⁶ olardı.

Türk toplumunda iyi insan tipinden çok fazla şu veya bu şekilde kötü insan tipi vardı. Kendisini herkesten gizleyen³⁷⁷, utangaç (*uvutluğ*)³⁷⁸ veya çok utangaç (*uydasılık*)³⁷⁹ insan tipi bulunduğu gibi, bunun tam tersi öfkesinden pire gibi sıçrayan³⁸⁰, sert huylu³⁸¹, tilki gibi yaltaklanan³⁸² veya her söze karışan (*yapuşgak*)³⁸³ insan tipi de vardı. Bu arada iki yüzlü³⁸⁴, döneke (*yayığ*)³⁸⁵ veya sözünde durmayan (*kıyık*)³⁸⁶ insan tipine de rastlanmaktadır.

Toplumda yüzüstü, iyilik bilmez (*ıssız*)³⁸⁷, kıskanan³⁸⁸, hattâ alçak (*çok ve suk*)³⁸⁹ insanlar da vardı. Bunların yanında geveze (*yanğsak*)³⁹⁰, alaycı (*yaltğa ve elük*)³⁹¹, aç gözlü³⁹² ve pinti³⁹³ sayılan tipler de bulunuyordu. Bu arada toplumda inatçı (*arkuk*)³⁹⁴, salak (*unğamak*)³⁹⁵, haylâz (*tn*)³⁹⁶ olanları da bulmak mümkün-

³⁷⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 147.

³⁷⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 138.

³⁷⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 154.

³⁷⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 146.

³⁷⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 160.

³⁸⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 202.

³⁸¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 220.

³⁸² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 202, 203.

³⁸³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 51.

³⁸⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 45.

³⁸⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 23.

³⁸⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 166.

³⁸⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 142.

³⁸⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 283.

³⁸⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 130.

³⁹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 384.

³⁹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 122; III, 432.

³⁹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 340.

³⁹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 345.

³⁹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 109.

³⁹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 162.

³⁹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 138.

dür. T ü r k toplumu içinde kaburgası artan, yani zulmetmekten ve kurumlanmaktan hoşlanan³⁹⁷, bacaklarının arasından yüz at geçtiğini ileri sürerek tefahür edenler de vardı³⁹⁸.

C. TOPLUMDA GÜNLÜK HAYAT

Günlük hayatın ekonomik mahiyette olanlarını ekonomi faslında ayrıca ele alacağız. Burada daha ziyade sosyal mahiyetteki günlük hayatı sözkonusu edeceğiz. Bununla beraber T ü r k toplum tipinin tam olarak meydana çıkarabilmek için, ister istemez, iktisadi meseleleri ele almak gerekecektir.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden, T ü r k toplumunda insanların daha ziyade düzen bozucu faaliyetlerle vakit geçirdikleri kanaatine varmamalıdır. Sosyal tesanüd ve dayanışma ile ilgili faaliyetler, düzen bozucu faaliyetlerden kat kat fazladır. Toplumun varlığının devamını ve bekasını sağlayan sosyal tesanüd ve dayanışma pek önemlidir. Sosyal tesanüd ve dayanışma, T ü r k toplumunda fertlerin karşılıklı yardımlaşmaları şeklinde tezahür etmektedir. Esasında T ü r k, içinde yaşadığı toplumda yalnız yardımlaşma ile yetinmemektedir. İnsanlar, her alanda birbirleriyle yarış halindedirler. Yardımlaşma toplumun devamını ve bekasını temin ediyorsa, yarışma da aynı toplumda gelişme ve ilerlemeyi sağlıyordu. Aşağıda görüleceği gibi, T ü r k'ün hayatı ya yardımlaşma ile, ya da yarışma ile geçmektedir. T ü r k'ün hayatında ikisi ortası başka bir durum pek yoktur.

1 — Türk Toplumunda Yardımlaşma

Selçuklu devri toplum hayatında T ü r k l e r birbirlerine karşılıksız yardımda bulunuyorlardı. Bu yardım tek taraflı olduğu gibi, karşılıklı da olabilirdi. Bu yardım veya yardımlaşma şekli toplum hayatımızda *imece* adı altında zamanımıza kadar devam edegelmiştir. *İmece* usulü bilhassa ziraat işlerinde uygulanırdı. S e l ç u k l u devrinde bazı T ü r k boyları karşılıklı yardımlaşma için «*lüçnüt*» kelimesini kullanıyorlardı. Zamanımızda olduğu gibi, o zaman da bu kelime, köylerde buğday ve buğdaya benzer şeyleri

³⁹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 425.

³⁹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 80 - 1.

temizlemede veya harmanda dövmede yardımlaşma ve bu maksatla köle ve hayvan gönderme manâsına geliyordu³⁹⁹.

Gerek tek taraflı yardım, gerekse karşılıklı yardımlaşma pek çeşitlidir. Bu sebeble yardım ve yardımlaşmayı bir tasnife tâbi tutmak bile güçtür. Bununla beraber bu hususta bir fikir vermek için önem sıralarına göre şöyle bir tasnif denemesi yapılabilir :

- 1) İktisadî hayat ile,
- 2) Aile ve ev hayatı ile,
- 3) Giyim-kuşam ile,
- 4) Beslenme, ile
- 5) Askerî faaliyetle,
- 6) Oyun, eğlence ve avcılıkla,
- 7) Kültür hayatı ile,
- 8) Tedavi ile

İlgili yardımlar ve yardımlaşmalar.

Bunun dışında bu tasnif çerçevesi içine yerleştirilemeyecek bazı yardımlar ve yardımlaşmalar var ki, onları da bu bahsin sonunda ele alacağız. Esasında, aşağıda görüleceği gibi, yukarıda yapılan tasnifin de kesin sınırlı olmadığını unutmamak gerekir.

İktisadî Faaliyetle İlgili Yardımlaşmalar

İktisadî faaliyeti geniş anlamıyla alıyoruz. Böylece ziraat, hayvancılık, meyvecilik ve zanaatla ilgili yardımlaşmaları iktisadî faaliyet çerçevesi içinde mütalâa ediyoruz.

İktisadî faaliyette dikkati çeken ilk nokta iş dayanışmasıdır : K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde adamların iş hususunda birbirlerine arka olduklarından söz edilmektedir⁴⁰⁰. Bunun gibi, ayrıca «o (adam) bana iş yapmakta yardım etti» denmektedir⁴⁰¹. Mal

³⁹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 451.

⁴⁰⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 187.

⁴⁰¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 109.

satmada⁴⁰², alacağı almada⁴⁰³, altun takmada⁴⁰⁴ da birisinin başka birisine yardım ettiği görülmektedir. Heybeyi hayvana yüklemeye⁴⁰⁵, yük sırtlamada⁴⁰⁶, yük götürmede ve kaldırmada⁴⁰⁷, ot ıslatmada⁴⁰⁸, dal bükmede⁴⁰⁹, kayış bükmede⁴¹⁰, yer düzeltme ve kazmada⁴¹¹ yardımını da iktisadî faaliyette yardımlaşmaya misâl olarak gösterebiliriz.

Zirai Faaliyette Yardım

Asıl yardım ve yardımlaşma zirai hayatta kendisini göstermektedir. Gerçekten, suyun önünü germekte⁴¹², yani sulamada; toprak sıyirmada⁴¹³ ve eşmede⁴¹⁴, tohum ekmede⁴¹⁵, buğday dövmede⁴¹⁶ ve savurmada⁴¹⁷, buğday yüklemeye⁴¹⁸ ve temizlemeye⁴¹⁹, yıkamada⁴²⁰, öğütmede⁴²¹ yardım yapıldığını veya karşılıklı yardımlaşıldığını görmekteyiz. Bundan sonra sıra meyve dermede⁴²², üzüm toplamada⁴²³ ve sıklamada⁴²⁴ yardımlaşmaya gelmektedir. Bu arada kuru koruma-

- 402 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 89.
 403 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 188.
 404 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 205.
 405 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 231.
 406 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 237.
 407 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 222.
 408 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 108.
 409 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 105.
 410 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 108.
 411 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 105.
 412 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 105.
 413 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 98.
 414 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 185.
 415 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 187.
 416 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 106.
 417 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 213, 219.
 418 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 71.
 419 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 322.
 420 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 73.
 421 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 187.
 422 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 95.
 423 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 184.
 424 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 104.

da⁴²⁵, ağaç yontmada⁴²⁶, bilhassa ağaç kesmede⁴²⁷ ve sökmede⁴²⁸ yardımını da unutmamak gerekir.

Hayvancılık alanında yardıma gelince, tahmin edileceği gibi, atla ilgili yardım ve yardımlaşma başta gelmektedir. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde iki kişinin atla erişmede birbirine yardım ettiğinden söz edilmektedir⁴²⁹. Bundan sonra sıra ile at bakımında⁴³⁰, bu arada at sulamada^{430a}, at beklemede⁴³¹, özengi kayışını kısmakta⁴³², nihayet kaçan atı çevirmede⁴³³ yardım edildiği görülmektedir. Hayvancılık ile ilgili yardımlaşma, davar seçmede⁴³⁴ ve yün kırkımda⁴³⁵ yardım ile bitmektedir.

Z a n a a t l a İ l g i l i Y a r d ı m l a ş m a l a r

Kamçı ucu bükmede⁴³⁶, eyer kaburga tahtalarını bağlamada⁴³⁷, heybenin kenarını dikmede⁴³⁸, demir egelemede⁴³⁹ yardımını kaba zanaatkârlıkta; nakış yapmada⁴⁴⁰ yardımını da ince san'atta yardıma örnek olarak gösterebiliriz.

A i l e v e E v H a y a t ı i l e İ l g i l i Y a r d ı m l a r

Aile hayatında ilk yardım, bir oğulun babasına para (*yarmak*)⁴⁴¹, başka bir oğulun anasına mal (*davar*) vermesi⁴⁴² ile başlamaktadır.

⁴²⁵ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 98.

⁴²⁶ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 203.

⁴²⁷ K â ş g a r l ı *Dîvan*, II, 101, 222; III, 189.

⁴²⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 103.

⁴²⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 101.

⁴³⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 322.

^{430a} K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 201.

⁴³¹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 203; II. 322.

⁴³² K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 219.

⁴³³ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 235.

⁴³⁴ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 234.

⁴³⁵ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 221.

⁴³⁶ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 210.

⁴³⁷ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 224.

⁴³⁸ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 70.

⁴³⁹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 187.

⁴⁴⁰ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 99.

⁴⁴¹ K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 212.

⁴⁴² K â ş g a r l ı , *Dîvan*, ayn. yer.

Bundan sonra ailenin evde geçen hayatının pek çeşitli yönlerinde yardım faaliyeti söz konusu edilmektedir. Meselâ, kapı açmada ⁴⁴³ ve kapamada ⁴⁴⁴, ev süpürmede ⁴⁴⁵, döşek yaymada ⁴⁴⁶ olduğu gibi, ateş yakmada ⁴⁴⁷, çakmak çakmada ⁴⁴⁸, tuz dövmede ⁴⁴⁹, un elemeye ⁴⁵⁰, çuvala (kaba) un basmada ⁴⁵¹ veya kabı boşaltmada ⁴⁵², un yağurmada ⁴⁵³ da insanlar birbirine yardım etmektedirler. Bugün köylerde olduğu gibi o zaman da, kışın damlardan kar küremeye yardımın da ⁴⁵⁴ toplum hayatına renk kattığı görülmektedir. Bundan sonra ip germede ⁴⁵⁵ ve çekmede ⁴⁵⁶, ip sarmada ⁴⁵⁷ ve örmede ⁴⁵⁸, düğüm çözmede ⁴⁵⁹ yardım da Türk sosyal hayatında epey yer işgal etmektedir. Buna keçe dikmede yardımını ⁴⁶⁰ da eklemek lâzımdır.

Bu faydalı ve yapıcı yardım faaliyetleri yanında, ev (çadır), bozma ⁴⁶¹ ve duvar yıkmada ⁴⁶² yardım ile beşik sallamada ⁴⁶³, sinek kovmada ⁴⁶⁴ yardım da dikkati çekmektedir.

Aile hayatı ile ilgili son dikkate değer faaliyet, iki kadının birbirinin yüzünden kıl almada yardımlaşması ⁴⁶⁵ ile, ölü gömmeye ⁴⁶⁶ yardım teşkil etmektedir.

- 443 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 180.
 444 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 203.
 445 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 105.
 446 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 70.
 447 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 183.
 448 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 104.
 449 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 104.
 450 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 238.
 451 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 268.
 452 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 218.
 453 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 102.
 454 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 99, 211.
 455 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 98, 205.
 456 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 185.
 457 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 206.
 458 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 183.
 459 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 73.
 460 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 96.
 461 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 99.
 462 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 74.
 463 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 236.
 464 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 100.
 465 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 399.
 466 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 110.

Giyim — Kuşamda Yardım

Ziraatta, aile ve ev hayatında olduğu gibi, giyim - kuşamda da epey yardım ve yardımlaşma olmaktadır.

Börk dikmede⁴⁶⁷, zülûf kesmede⁴⁶⁸, sarık sarmada⁴⁶⁹ yardım yapıldığı gibi, yün ditmede⁴⁷⁰, bez yırtmakta⁴⁷¹, bilhassa elbise dikmede⁴⁷² ve sökmede⁴⁷³, yamamada⁴⁷⁴ yardım yapılmaktadır. Çizme keşesini dikmede⁴⁷⁵ ve genellikle keçe çizme yapmada⁴⁷⁶ da yardımda bulunmaktadır.

Beslenmede Yardım

Ekmek ufalamadan⁴⁷⁷ ve çorba içmeden⁴⁷⁸ başlayarak, koyun derisi yüzmeye⁴⁷⁹, et doğramaya⁴⁸⁰, asmaya⁴⁸¹ ve kurutmaya⁴⁸² kadar muhtelif yardım faaliyetlerinin bulunduğu dikkati çekmektedir. Ni-hayet kavuta yağ katmada bile yardım yapıldığı⁴⁸³ görülmektedir.

Askeri Faaliyetlerde Yardım

Tahmin edileceği gibi askerî alanda en çok yardım okla ilgilidir. Nitekim, meselâ ok yontmada⁴⁸⁴, ok cilâlamada⁴⁸⁵, yaydan kirişi çıkar-

- 467 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 93.
 468 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 233.
 469 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 96, 215.
 470 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 89.
 471 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 101.
 472 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 88, 93, 106, 113.
 473 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 107.
 474 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 75.
 475 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 207.
 476 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 100.
 477 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 185.
 478 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 232.
 479 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 188.
 480 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 212.
 481 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, I, 184.
 482 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 222.
 483 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 89.
 484 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, III, 75.
 485 K â ş g a r l ı , *Dîvan*, II, 350.

mada⁴⁸⁶ yardım yapıldığı görülmektedir. Bundan sonra kılıçtan kan silmede⁴⁸⁷ yardım yapıldığı dikkati çekmektedir. Nihayet, birisinin şehri kuşatmakta b e y'e yardım ettiğinden⁴⁸⁸ de söz edilmektedir.

Avcılık, Oyun — Eğlence Hayatında Yardım

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde avcılıkta yardım ve yardımlaşmaya dâir pek az bilgi vardır. Eserde geçen üç yardım faaliyetinden ikisi balık avcılığı ile ilgilidir. Birisinin başka birine ağ dikmede⁴⁸⁹, sudan balık çıkarmada⁴⁹⁰ yardım ettiğinden söz edilmektedir. Diğerinin ne çeşit avcılıkta yardım olduğu belli değildir. Sadece «o bana avı yakalamakta yardım etti»⁴⁹¹ denmektedir. Bu ifadeden kara avcılığının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Oyun ve eğlence hayatında yardıma gelince K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde buna dâir de üç misâl verilmektedir. Bunlardan birinde çögen eğmede⁴⁹², öteki ikisinde de kuş uçurmada⁴⁹³, yardım yapıldığı belirtilmektedir.

Kültür Hayatı ile İlgili Yardım

Kültür hayatında yardım ile ilgili bilgi pek azdır. Bu hususta K â ş g a r l ı'nın eserinde sadece üç misâl verilmektedir. Bunlardan ikisi kitap yazmada⁴⁹⁴, biri de kitap dürmede⁴⁹⁵ yardımdır.

Müteferrik Yardımlar

Yukarıdan beri sıraladığımız gruplardan birine girmeyen ilgi çekiçi yardım şekilleri de vardır. Bunları müteferrik yardımlar başlığı altında toplamayı uygun bulduk. Bunlar arasında âdetlerle ilgili

⁴⁸⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 73.

⁴⁸⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 70.

⁴⁸⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 236.

⁴⁸⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 94.

⁴⁹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 217.

⁴⁹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 89.

⁴⁹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 187.

⁴⁹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 233; II, 218.

⁴⁹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 88, 113.

⁴⁹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 95.

olanları da vardır. Meselâ para saçmada, yani düğün v.s. gibi törenlerde saçı saçmada yardım edildiği söz konusu edilmektedir⁴⁹⁶. Ayrıca, yara üzerine yakı yakmada yardım yapılması da⁴⁹⁷ dikkati çekmektedir. Bu arada kadınların birbirlerinin yüzlerinden kıl almada yardımlaşmaları oluyordu^{497a}. Bunun dışında yere bir şey gömmede⁴⁹⁸ ve daha garibi kemiği birleştirip ayırmada⁴⁹⁹ yardım yapıldığı görülmektedir.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi, Selçuklu devrinde Türkler arasında bir arada yaşama ruhunun ne kadar kuvvetli olduğunu göstermiştir sanırız. Zaten, Kâşgarlı Mahmu d'un eserinde geçen «yalnız kaz ötmez» atasözü⁵⁰⁰ Türk toplumu- nu birlikte yardımlaşma halinde yaşamağa teşvik ettiği gibi, «arpa- sız at koşamaz»; «arpasız yiğit asker bozamaz»⁵⁰¹ atasözü de, yardımlaşma olmaksızın ne kadar yiğit olursa olsun savaşçının savaşı kazanamayacağını dile getirmektedir.

2—Türk Toplumunda Yarışma

Selçuklu devri Türk Toplum hayatında karşılıksız yardım ve yardımlaşma kadar yarışmanın da büyük rol oynadığını belirtmiştik. Yukarıdan beri verdiğimiz bilgi ile Türk toplumunun iki temelinden birincisini ele almış bulunuyoruz. Şimdi de ikinci temelini sözkonusu edeceğiz. Yardım ve yardımlaşma konusunda olduğu gibi, yarışma konusunda da sayı üstünlüğünü dikkate alacağız. Böylece önem sırasına göre bir tasnif yapacağız. Yarışma, sayı çokluğuna göre, şöyle bir sıralamaya konabilir :

- 1) Oyun, eğlence, spor ve kumarda,
- 2) Askerî faaliyetlerde,
- 3) İktisadî hayatta,

⁴⁹⁶ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 92.

⁴⁹⁷ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 74.

^{497a} Kâşgarlı, III, 104, 399.

⁴⁹⁸ Kâşgarlı, *Dîvan*, II, 111.

⁴⁹⁹ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 235.

⁵⁰⁰ Kâşgarlı, *Dîvan*, III, 384.

⁵⁰¹ Kâşgarlı, *Dîvan*, I, 123.

- 4) Aile ve ev hayatında,
- 5) Beslenmede,
- 6) Su ile ilgili işlerde,
- 7) Yiğitlikte ve övünmede,
- 8) Zanaat hayatında

yarışma.

Giyim - kuşam, kültür mes'elelerinde sadece birer yarışma olayı geçtiği için onları bu tasnife dahil etmedik. Bunları yukarıdaki tasnif içine yerleştireceğimiz yarışma olayları ile birlikte ayrıca belirteceğiz.

Oyun, Eğlence, Spor ve Kumarda Yarışma

Oyun kelimesini pek geniş anlamda almak gerekir. Zira, bu kelime içinde normal oyun olduğu kadar çalgılı oyun ve kumar da bulunmaktadır.

Hem bütünüyle çögen oynamada yarışma⁵⁰², hem bu oyunun herhangi bir safhasında, meselâ top kapmada⁵⁰³ yarışma görülmektedir. Ayrıca top asmada da yarışma varsa da⁵⁰⁴, bunun nasıl bir şey olduğunu anlayamadık.

Bazan at koşturmada yarışma gibi faydalı ve askerliğe hazırlayıcı oyunlar da vardı⁵⁰⁵. Buna güreşi de ilâve etmek lâzımdır⁵⁰⁶.

Görünüşe göre, kumar mahiyetindeki oyunlar, daha ziyade aşıkla yapılmaktadır. Zira, aşığı sürtmeye ve sürterek aşındırmaya yarışmayı⁵⁰⁷, aşıkla kumar oyununa hazırlık saymak mümkündür. Kumar mahiyetindeki oyunlar, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde epey geçmektedir⁵⁰⁸.

⁵⁰² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 242.

⁵⁰³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 113.

⁵⁰⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 190.

⁵⁰⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 184.

⁵⁰⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 108.

⁵⁰⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 211.

⁵⁰⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 104; II, 114, 226, 258.

Bu arada spor sayılabilecek yarışmalar da vardır. Meselâ iki kişi arasında ayağa kalkmada⁵⁰⁹, yürümede⁵¹⁰ ve yol yürümede⁵¹¹ seyirtmede - sıçramada⁵¹², kaymada⁵¹³, dağa çıkmada⁵¹⁴, dağdan inmede⁵¹⁵ yarışmanın bulunduğu dikkati çekmektedir.

Oyun mahiyetindeki yarışmalara kadınların da karıştıkları görülmektedir. Meselâ, kızların (cariyelerin) *kopuz* çalmakta birbirleriyle yarış ettiklerini biliyoruz⁵¹⁶. Bu arada çocukların rakederek, birbirleriyle yarış ettikleri anlaşıyor⁵¹⁷.

Yardımlaşmada olduğu gibi, yarışmada da bazan ilgi çekici olayların geçtiği müşahede edilmektedir. İki kişinin boyun bükmede⁵¹⁸ birbirleriyle yarış ettiklerinin ve birçok kimselerin de birbirini ala koymakta yarıştıklarının⁵¹⁹ bildirilmesi bu tip yarışmalara misâl olarak verilebilir.

Yarışmalar her zaman ödüksüz olmamaktadır. Bazan ortaya pek mühim ödüller konarak yarışmalara girişildiği görülmektedir. Bu arada ortaya pek acayip ödüllerin konduğu da dikkati çekmektedir. Yukarıda geçen *çögen* oyununda iki kişiden birisinin ortaya şalvarını koyduğu görülüyor⁵²⁰. İddialı yarışmaları biraz aşağıda göreceğiz.

Görünüşe göre, ödüllü yarışma bilhassa kumar oyunlarında olmaktadır. Meselâ, «o (adam) ortaya güvercin koyarak benimle oyun oynadı» denmektedir⁵²¹. Bu arada ortaya zırh koyarak oyun oynandığı da oluyordu⁵²². Bu çeşit iddialı oyunlarda ortaya at⁵²³, ve altın⁵²⁴

⁵⁰⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 88.

⁵¹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 72.

⁵¹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 212.

⁵¹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 225.

⁵¹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 188.

⁵¹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 185.

⁵¹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 190.

⁵¹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 220.

⁵¹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 93.

⁵¹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 218; III, 194.

⁵¹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 93.

⁵²⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 242.

⁵²¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 226.

⁵²² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 258.

⁵²³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 114. x

⁵²⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, ayn. yer.

konduğu da görülmektedir. Diğer taraftan, nâdir de olsa, doğrudan para ile kumar oynandığı da oluyordu⁵²⁵.

İşin asıl dikkate değer yanı, bu çeşit iddialı kumar oyunlarına bazan b e y l e r'in de karışmalarıdır. Galiba, halktan biri, ortaya bir ev koyarak b e y'le kumar oynar⁵²⁶. Fakat, beylerin daha ziyade kendi aralarında yarış ettikleri görülmektedir. Meselâ, bir yerde b e y l e r'in birbirlerini koğmada yarış ettikleri kaydedilmektedir⁵²⁷.

A s k e r l i k l e İ l g i l i Y a r ı Ő m a l a r

Yapılan yarışmaların, sırf oyun, spor maksadını mı güttüğünü, yoksa askerî mahiyette mi sayılmaları gerektiğini tâyin etmek bazen güçleşiyor. Bununla beraber, ok - yay ile ve at ile ilgili yarışmaların askerî hazırlık sayılmasını daha uygun bulduk. Zaten, bu çeşit faaliyetlerin öteden beri savaş el kitaplarında söz konusu edildikleri malûmdur^{527a}.

Askerî mahiyette sayılabilecek yarışmalarda ok ve yay başta gelmektedir. Gerçekten, daha ok gezlemeden⁵²⁸ başlayarak, yay çekmede⁵²⁹ ve kurmada⁵³⁰ yarışmalar yapıldığı görülmektedir. Fakat, asıl yarışma ok atmada veya atışmada olmaktadır. Şu veya bu şekilde ok yarışmasından 5 defa söz edilmektedir⁵³¹. Bunların ikisinde ortaya cariyeye⁵³² veya at⁵³³ koyarak ok atma yarışı yapıldığı ilgi çekicidir. At yarışmaları ikinci yeri işgal etmektedir Gerçekten, K â Ő g a r l ı'nın eserinde 5 yerde at yarışmasından söz edilmektedir. Bunlardan birisi at yürütmede yarışmadır⁵³⁴. Diğer üçü doğrudan at

⁵²⁵ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, I, 180.

⁵²⁶ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, I, 240.

⁵²⁷ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, I, 185. C. B r o c k e l m a n n (*ad. geç. eser*, s. 4) «baş kaldırma» şeklinde tercüme etmiştir.

Bu hususta fikir edinmek için meselâ bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, V/8-9 (1967), s. 43 vdd.

⁵²⁸ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, trc. B. A t a l a y, II, 224.

⁵²⁹ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, II, 205.

⁵³⁰ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, II, 98, 114.

⁵³¹ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, I, 157, 180, 231; II, 221, 226.

⁵³² K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, II, 221.

⁵³³ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, II, 226.

⁵³⁴ K â Ő g a r l ı, *Dîvan*, III, 101.

yarıştır⁵³⁵. Sonuncusu ise ortaya bir kalkan veya tavşan koyarak yapılan iddialı bir at yarışmasıdır⁵³⁶.

Ev ve Aile Hayatı ile İlgili Yarışmalar

Ev ve aile hayatı ile ilgili yarışmalarla, bundan sonra sözkonusu edeceğimiz iktisadî hayatla ilgili yarışmaların sınırlarını kesin olarak çizmek mümkün olmuyor. Bununla beraber biz, aile arasında veya ev içinde geçen yarışmaları, iktisadî mahiyette de olsa, daha doğrusu ev ekonomisini de ilgilendirse, burada ele almayı tercih ettik.

Ev ve aile hayatında yün işleri başta gelmektedir. Gerçekten, yün bükmekte, dolamakta yarış yanında⁵³⁷, ana ile kızın ip eğirmekte birbiriyle yarış etmeleri⁵³⁸ dikkati çekmektedir.

«O (adam) benimle düğüm düğmekte yarış etti» cümlesi⁵³⁹ halıcılıkla ilgili olsa gerek.

Kış hazırlığı yapmada da yarışma görülmektedir: Tuz dövmede⁵⁴⁰ ve kavun oymada⁵⁴¹ yarışma buna misâl olarak verilebilir.

Bunların dışında iki kişinin birbirine konuk olmakta yarış ettikleri⁵⁴² bir dereceye kadar makul karşılanabilir; fakat iki kişinin evden çıkmakta birbiriyle yarış etmelerini⁵⁴³ normal karşılamak pek mümkün görünmüyor.

İktisadî Hayatla İlgili Yarışmalar

Başta işde yarışma gelmektedir⁵⁴⁴. Bu iş rekabeti yanında mal yağmasında yarışmalar da dikkat çekicidir. Bunlardan birinde «O

⁵³⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 184; III, 10, 72.

⁵³⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 226.

⁵³⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 220. «ol» zamirinin geçmesinden yün bükmekte yarış edenin erkek olduğu anlaşılmaktadır.

⁵³⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 236.

⁵³⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 106.

⁵⁴⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 106.

⁵⁴¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 268.

⁵⁴² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 258.

⁵⁴³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 104

⁵⁴⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 99, 240.

benimle mal yağmalamakta yarış etti»⁵⁴⁵; diğerinde ise «onların ikisi mal yağma etmekte birbirleriyle yarıştılar»⁵⁴⁶ denmektedir. İktisadî rekabeti daha açık olarak aksettiren şu cümle de pek dikkate şayandır : «O (adam) narhı bir altuna yükseltmekte benimle yarış etti»⁵⁴⁷.

Beslenme ile İlgili Yarışmalar

Ev ve aile hayatı ile ilgili yarışmalarla iktisadî hayat ile ilgili yarışmalar arasında kesin bir sınır çizmenin pek mümkün olmadığına yukarıda işaret etmiştik. Aynı mülâhaza beslenme ile ilgili yarışmalar için de ileri sürülebilir : Beslenme ile ilgili yarışmaların bazıları, bir taraftan ev ve aile ile ilgili yarışmaların, diğer taraftan iktisadî mahiyette yarışmaların içine sokulabilir.

Önce beslenmeye hazırlık için yapılan yarışmayı ele alalım : İki kişi, hem de iki erkek süd sağmada birbiriyle yarış ediyorlar⁵⁴⁸. Bundan sonra sıra ile süd içmede⁵⁴⁹, karın doyurmada⁵⁵⁰, kemik kemirmede⁵⁵¹ yarış yapılmaktadır. Kış hazırlığı için şişe et dizmede de yarışma olduğunu⁵⁵² unutmamak lâzımdır.

Zanaatla İlgili Yarışmalar

Zanaatla ilgili yarışmalara, görünüşe göre, daha ağaç biçme ile başlanmaktadır. Zira, K â ş g a r l ı'nın eserinde «O (adam) benimle ağaç biçme işinde yarış etti» denmektedir⁵⁵³. Bu işin, ağacı türlü işlerde, bu arada zanaat işlerinde kullanılmak için yapıldığı şüphesizdir. Bununla beraber, ağacı işlemeğe başlamadan önce tomruk ya-

⁵⁴⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 221.

⁵⁴⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 93.

⁵⁴⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 185.

⁵⁴⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 101.

⁵⁴⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 181.

⁵⁵⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 201.

⁵⁵¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 224.

⁵⁵² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 102.

⁵⁵³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 92.

pıldığı anlaşılmaktadır. Zira, «*O benimle ağacı tomruk yapmakta yarıştı*»⁵⁵⁴ denmektedir. Ancak bundan sonradır ki, sıra ağacın törpülenmesine gelmektedir. Törpüleme işinde de yarış yapıldığı görülüyor⁵⁵⁵.

Deriye yağ sürmede de yarış yapıldığı iki yerde söz konusu edilmektedir⁵⁵⁶.

S u i l e İ l g i l i Y a r ı Ő m a l a r

Su, T ü r k l e r'in hayatında büyük rol oynamaktadır. Bu yüzden, suyun yarışmalarda da yer almasını tabii karşılamak lâzımdır. Suya dalmada yarışma, iki yerde söz konusu edilmektedir⁵⁵⁷. Bu arada iki kişi arasında su geçme yarışının yapıldığı görülmektedir⁵⁵⁸. Başka yarışmalarda olduğu gibi, su ile ilgili yarışmalarda da ciddiye alınmayacak kadar acayip olaylar göze çarpmaktadır. «*O benimle su sömürme yarışını yaptı*» cümlesi⁵⁵⁹ buna misâl olarak verilebilir.

Y i ğ i t l i k v e Ö v ü n m e i l e İ l g i l i Y a r ı Ő m a l a r

T ü r k l e r'in övünmeyi ve yiğitliklerini açığa vurmaya pek sevmedikleri, K â Ő g a r l ı M a h m u d'un eserinde bu konu ile ilgili olarak fazla örnek verilmemesinden de anlaşılıyor. Gerçekten, yiğitlik ve övünmeye dair bu eserde sadece dört olay nakledilmektedir. İki kişinin erkeklikte övünme yarışı yaptıkları⁵⁶⁰, diğeri iki kişinin de karşılıklı övündükleri⁵⁶¹ görülmektedir. Bir yerde de «*o benimle alkışta ve övmekte yarış yaptı*»⁵⁶² denmektedir. Asıl yiğitlik yarışması arslanın yanından geçmede yapılmaktadır ki⁵⁶³, bu, T ü r k'e yaraşan yiğitlik yarışına iyi bir örnek teşkil etmektedir.

⁵⁵⁴ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, II, 213.

⁵⁵⁵ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, II, 204.

⁵⁵⁶ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, II, 205 -, 210.

⁵⁵⁷ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, II, 111, 208. T ü r k l e r'de suyun önemi hakkında meselâ bk. A b d u l k a d i r İ n a n, *Türkler'de Su Kültü ile İlgili Gelenekler*, Köprülü Armağanı, s. 249 - 253.

⁵⁵⁸ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, II, 93.

⁵⁵⁹ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, II, 213.

⁵⁶⁰ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, I, 239.

⁵⁶¹ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, I, 187.

⁵⁶² K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, I, 237.

⁵⁶³ K â Ő g a r l ı, *Dıvan*, I, 231.

M ü n f e r i d Y a r ı ŝ m a l a r

Bazı yarışmaları herhangi bir başlık altında toplamağa imkân yoktur. Çünkü, ya sadece tek olay olarak geçmekte, ya da birbirinden çok farklı alanlarda yarışmalar ele alınmaktadır: Meselâ, giyim-kuşam konusunda, inci dizmede sadece bir yarışma görülmektedir⁵⁶⁴. Bunun gibi kültür alanında da yine sadece bir yarışma geçmektedir: «O benimle kitap okumada yarış etti»⁵⁶⁵.

Bundan sonra acayip yarışmalar serisi başlamaktadır. «O benimle uyumakta yarış etti» cümlesi⁵⁶⁶, buna ilk örnek olarak verilebilir. Bu arada söz dinleme yarışının da yapıldığı görülmektedir⁵⁶⁷. Aksırmada⁵⁶⁸, hattâ yellenmede⁵⁶⁹ yarışma yapıldığını söylemek, T ü r k toplumunda bazan nasıl garip yarışmalar yapıldığı hakkında fikir edinmemize imkân vermektedir.

Yardımlaşma ve yarışma tiplerine dair yukarıdan beri verdiğimiz bilginin, T ü r k toplumunun yapısını ve işleyişini anlamamızı kolaylaştıracağı şüphesizdir.

3—Ferdin Toplum İçindeki Hayatı

Türkler, toplum içinde yardımlaşma ve yarışma dışında hayatlarını nasıl geçiriyorlardı? S e l ç u k l u devri toplum yapısının tam olarak belirtilebilmesi için bu soruya da karşılık vermek gerekir.

Toplumda fert günlük hayatını ya kendi kendine sürüdüyor, yani bir işi kendi inisiyatifi ile yapıyor, ya da başkasının emriyle yapıyordu. Bu husus sosyal hayatla ilgili bu yazımızın muhtelif yerlerinde türlü vesilelerle söz konusu edildi. Burada bu konuyu derli toplu ele almanın faydalı olacağı düşüncesiyle bu nokta üzerinde de biraz duralım.

⁵⁶⁴ K â ŝ g a r l ı , *Dîvan*, II, 100.

⁵⁶⁵ K â ŝ g a r l ı , *Dîvan*, I, 187.

⁵⁶⁶ K â ŝ g a r l ı , *Dîvan*, I, 181.

⁵⁶⁷ K â ŝ g a r l ı , *Dîvan*, III, 398.

⁵⁶⁸ K â ŝ g a r l ı , *Dîvan*, I, 234.

⁵⁶⁹ K â ŝ g a r l ı , *Dîvan*, I, 234. x

Toplumda Erkeğin Münferit Günlük Hayatı

Tahmin edileceği gibi, T ü r k'ü günlük hayatında en çok at meşgul etmektedir. Gerçekten, o, atını olatmakta⁵⁷⁰, koşturmakta⁵⁷¹, bazan koşturarak yormaktadır⁵⁷². Bunun dışında T ü r k oku ile de uğraşmaktadır. Meselâ, o, ok gezlemekte⁵⁷³, ok doğrultmakta⁵⁷⁴ ve atmaktadır⁵⁷⁵. Bundan sonra onu kışın kar küremek de epey meşgul etmektedir. Gerçekten, iki yerde adamın kar kürediğinden söz edilmektedir⁵⁷⁶. Ayrıca duvar yapan⁵⁷⁷, kendisine kuyu kazmayı iş edinen⁵⁷⁸, bu arada tuz döven⁵⁷⁹, elbise yamayan⁵⁸⁰, koyun sağar görünen⁵⁸¹ ve yüzmek isteyen⁵⁸² T ü r k erkeği de vardı. Güreş yapan ve güreş sırasında hasmının ayağını yakalayıp çelme vuran T ü r k de bulunuyordu⁵⁸³.

Toplumda Türk Kadınının Günlük Hayatı

T ü r k kadını daha ziyade ip eğirmekle meşguldür. Gerçekten, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinin üç yerinde kadının ip eğirdiğinden⁵⁸⁴, başka bir yerinde de bir kadının çok ip eğirmek âdedinde olduğundan⁵⁸⁵, veya ip eğirmek istediğinden⁵⁸⁶ söz edilmektedir. Bunun dışında kadın un elemekle⁵⁸⁷, beşik sallamakla⁵⁸⁸, veya oğlunu

- 570 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 225.
 571 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 431.
 572 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 225.
 573 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 196.
 574 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, ayn, yer.
 575 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 170.
 576 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 134; III, 263.
 577 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 178.
 578 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 155.
 579 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 184.
 580 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 91.
 581 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 152.
 582 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 284.
 583 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 288.
 584 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 178, 253; II, 300.
 585 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 158.
 586 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 302.
 587 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 255.
 588 K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 275.

beşikten çözmekle ^{588a}, çocuğuna süd emzirmekle ⁵⁸⁹, çocuğunu çiş ettirmekle ^{589a} meşgul oluyordu. Süslenmek de kadının günlük hayatında epey yer işgâl ediyordu ^{589b}.

4—Toplumda Emirle Yaptırılan İşler

Beslenme sistemi, ve giyim - kuşam adlı yazılarımızda görüldüğü gibi ^{589c} Türk toplumunda ferdin kendi inisiyatifi dışında şu veya bu şekilde başkasının verdiği emir ile veya emir mahiyetindeki davranışlar ile de iş yapıldığı çok oluyordu. Buna dâir de birkaç örnek verelim.

«O (adam) iğne için başka birisine iplik büktürdüğü» gibi ⁵⁹⁰, yine birisi bir şeye ip veya ayağına dolak sardırıyordu ⁵⁹¹. Keza adam başkasına ağaç kestiriyor ⁵⁹² ve odun yaktırıyordu ⁵⁹³. Bazan adamın başkasına buğday taşıttığı ^{593a}, koyun saydırdığı ⁵⁹⁴ ve sürdürdüğü ⁵⁹⁵ ve et doğrattığı ⁵⁹⁶ oluyordu. Bu arada kar küretme de yer alıyordu ⁵⁹⁷. Adamın kılıç döğdürmesi ⁵⁹⁸, ok attırması ⁵⁹⁹, kayış dildirmesi ⁶⁰⁰ dikkate şayan olaylardır. Birisinin başka birisini suda kaydırması ⁶⁰¹ ciddi olmayan bir olay için misâl olarak verilebilir. «O (adam) benim elime su döktürdü» ⁶⁰² cümlesi yanında «bu adamın âdeti çok şarap içirmektir» ⁶⁰³ cümlesi de garip görünmektedir.

^{588a} K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 58, 185.

⁵⁸⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 180; II, 304.

^{589a} K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 302, 307.

^{589b} Bu hususta bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Türk Giyim - Kuşamı*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi ,III, s. 78 - 84.

^{589c} Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, s. 15 - 49; s. 51 - 89.

⁵⁹⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 189.

⁵⁹¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 354.

⁵⁹² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 195.

⁵⁹³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 187.

^{593a} K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 307.

⁵⁹⁴ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 186.

⁵⁹⁵ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 184.

⁵⁹⁶ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 330.

⁵⁹⁷ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 305.

⁵⁹⁸ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 308.

⁵⁹⁹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 217.

⁶⁰⁰ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, II, 175.

⁶⁰¹ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 192.

⁶⁰² K â ş g a r l ı, *Dîvan*, III, 193.

⁶⁰³ K â ş g a r l ı, *Dîvan*, I, 157.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No.</u>
GİRİŞ	1
I.	
BUDUN	9
II.	
BOY	14
III.	
AİLE	16—35
A. Evlenme	18
B. Boşanma	24
C. Akrabalık münasebetleri	25
D. Evlâtlık müessesesi	27
E. Kan ve süt kardeşliği	28
F. Ailede çocuk	29
G. Köle	31
H. Cariye	32
I. Ailede sevgi ve cinsi hayat	34
IV	
SOSYAL TABAKALAR	36—51
A. Büyük beyler	37
1 — Beylerin yaşayışları ve karşılıklı münasebetleri	41
2 — Beylerin askerî faaliyetleri	41
3 — Beylerin barış zamanındaki faaliyetleri	42
4 — Beylerin halk ile münasebetleri	43

	<u>Sayfa No.</u>
B. Halk	48
1 — Meslek ve zanaat sahibi olanlar	48
2 — Fakirler ve işsizler	50

V.

TÜRK TOPLUMUNDA İNSANLARIN KARŞILIKLI MÜNASEBET- LERİ	51 — 71
A. İnsanların normal olmayan münasebetleri (Düzen bozucu fiiller)	52
B. Türk toplumunda insan tipi ve karakteri	53
C. Toplumda günlük hayat	55
1 — Türk toplumunda yardımlaşma	55
İktisadî faaliyetle ilgili yardımlaşmalar	56
Ziraî faaliyette yardım	57
Zanaatla ilgili yardımlaşmalar	58
Aile ve ev hayatı ile ilgili yardımlar	58
Giyim - kuşamda yardım	60
Beslenmede yardım	60
Askerî faaliyetlerde yardım	60
Avcılık, oyun - eğlence hayatında yardım	61
Kültür hayatı ile ilgili yardım	61
Müteferrik yardımlar	61
2 — Türk toplumunda yarışma	62
Oyun, eğlence, spor ve kumarda yarışma	63
Askerlikle ilgili yarışmalar	65
Ev ve aile hayatı ile ilgili yarışmalar	66
İktisadî hayat ile ilgili yarışmalar	66
Beslenme ile ilgili yarışmalar	67
Zanaatla ilgili yarışmalar	67
Su ile ilgili yarışmalar	68
Yığıtlık ve öğünme ile ilgili yarışmalar	68
Münferid yarışmalar	69
3 — Ferdin toplum içindeki hayatı	69
Toplumda erkeğin münferid günlük hayatı	70
Toplumda Türk kadınının günlük hayatı	70
4 — Toplumda emirle yaptırılan işler	71